

„ÍTÉLJETEK!”**AUTORITÁSOK, KULTUSZOK ÉS EGYMÁSRA RÉTEGZŐDŐ BESZÉDMÓDOK
A ZSIDÓTÖRVÉNYEK IZRAELITA APOLOGETIKÁJÁBAN**

Ha közérthetően szeretnénk megfogalmazni, hogy miről szól a tanulmány, akkor azt lehetne mondani, hogy a nemzethez tartozás magyarországi izraelita apologetikájáról a neológ izraelita felekezeti sajtóban. Azokra a vádakra és változó nemzetkonceptióra adott különböző kontextusú válaszokról szól, amely vádak elvitatták azt, hogy Magyarországon a zsidóság a nemzet része.¹ Az izraelita felekezeti publicisztika felől a válaszadók különböző kultuszokat, propagandákat és közhelyeket helyeztek új keretek közé, majd ruházták fel őket újabb jelentéssel. A vizsgált kiadványok, hírek többnyire a zsidótörvények árnyékában jelentek meg. Az is kérdésként fogalmazódik meg, hogy ez az apologetika ténylegesen milyen társadalmi közegben értelmezhető és a szövegeket létrehozók szándéka szerint kiknek szólt. A domináns narratívák megváltozásával – zsidóellenessé válásával – a tényleges szélesebb társadalmat szólították-e meg, vagy a belső önmegerősítés,² kríziskezelés eszközei lehettek-e a zsidótörvények közösségi percepciójában?

A vészorszakot megelőző magyar nyelvű zsidó apologetikában a nemzeti kötődés és a főhatalomba vetett bizalom artikulálása hangsúlyos válaszként jelent meg.³ A tanulmány ennek értelmezési rétegeire világít rá. Milyen diskurzushagyományok, világképek, valóságról alkotott modellek álltak a cselekvők mögött? Hogyan váltak a közösségek felől értelmessé a maguk korában a vádakra adott válaszok? A zsidóság „modern társadalomba lépése” milyen szerepet játszott ebben?

48

1 Vö. Kékesi 2018. A jelenség nem írható le pusztán a lojalitás-megnyilvánítás kérdésével. A törvények, amelyekre válaszul megfogalmazódott a nemzeti szimbolikus politika és a nemzeti történelem izraelita felmutatása, az emancipációval és a recepcióval elnyert állampolgári jogokat építették le, s kérdőjelezték meg a nemzethez tartozást. Lojalitás-megnyilvánításról békeidőben vagy háborúban, az állampolgári közösség teljes jogú tagjaként tett szimbolikus gesztusok esetében lehetne beszélni, (vö. Panter 2014: 17.; Fenyves 2016) itt inkább az identifikáció (magyar zsidó) apologetikus felmutatásáról lehetett szó. A tanulmánynak nem célja ennek a történeti látószögnek a tényértörténeti részével foglalkozni, az érdeklődés a szimbolikus használatra terjed ki, ugyanúgy nem foglalkozik az írás az antiszemita vádak társadalmi és keresztény felekezeti beágyazottságával sem.

2 A problémafelvetés a magyar neológ izraelita történelemszemlélet vizsgálatában konklúzióként Konrád Miklós írásában is megjelenik. Konrád 2016: 664.

3 A tanulmány a kormányzói főhatalom irányában tanúsított lojalitás és izraelita intézményi részről várt védelem kérdésével nem foglalkozik, ugyanis ez meghaladná a terjedelmi kereteket.

A VIZSGÁLT JELENSÉG

A modern nemzeteszme és a szimbolikus politika fontos elemét képezte a különböző zsidó sajtódiskurzusoknak. A vizsgált problémát a második zsidótörvény orthodox izraelita felekezeti visszhangján - az Egy fővárosi falragasz előtt címmel megjelent vezércikken - keresztül lehet legdidaktikusabban szemléltetni.

Emléklap az izraeliták egyenjogúsítására (MILEV)

„Elmerengve a múltakon, legelőször is kimondhatatlan hálát érzünk I. Ferenc József és IV. Károly koronás magyar királyok és még előbb II. József meg nem koronázott magyar uralkodó irányában, akik alatt a zsidóság emberi és polgári jogokat nyert és akik beállították a zsidóságot az állam polgári rétegébe. Hódolattal említjük báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móricz, Szemere Bertalan, Görgey Arthur, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Deák Ferenc, id. gróf Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső stb. neveit, akiknek szelleme a szabadság, a jog, az igazság volt, amely nem ismert születési és származási megkülönböztetést és az ország és a haza érdekében valónak vallották, hogy a századok óta itt lakó zsidóság beállítassék a nagy magyar birodalom történet adta nagy hivatásának szolgálatába: a Kárpátoktól az Adriáig levő területen valósággá tenni a magyar szupremáciát. [...] Élünk kell jogainkkal és kötelességeinkkel. Deák Ferenc szavai irányítanak bennünket, aki azt hangoztatta a jogától megfosztott nemzetnek: »Amit elvesznek tőlünk, azt visszanyerhetjük, de amiről lemondunk önként, az elvész.«⁴

– olvasható a lapban.

A zsidó közösségi szimbolikus politika megjelenhet a rítusokban, tárgyakban és vallási szövegekben, és interpretációja mindig függ a társadalmi környezettől. Az antiszemitizmusra adott válaszok sorában a nemzeti nagyok és a koronás fők zsidóellenességet elítélő véleményei már a dualizmus idején feltűntek,⁵ s ezek a toposzok később is jól megragadhatóak voltak az olyan felekezeti kiadványokban, mint a Magyar Zsidó Hadviseltek Aranyalbuma, az Ítéletek! vagy a Védelmünkben. c. füzetek,⁶ a Magyar Zsidó Múzeum adományozói céduláin,⁷ 1938-as emancipációs kiállításán⁸ vagy az orthodox és neológ felekezeti hetilapok cikkeiben is. A tanulmány ezeknek a kultuszoknak a lehorgonyozottságát vizsgálja az antiszemitizmusra adott, magyar nyelvű apologetikus válaszokban, kiadványokban.⁹ A fent idézett orthodox izraelita vezércikk azt az ívet is felrajzolta, amelyben értelmet nyernek a szöveg(ek) állításai. A visszatekintő perspektíva viszont nem mutatja fel, hogy ez az „ív” korszakonként, hatalmi konstellációkként és reálpolitikai kontextusokként töredezett, s ív jellegét valójában a szimbolikus politika felől nyeri el. Ahogyan arról később szó esik, a szimbolikus politika egyik alapvető funkciója ennek a folytonosságnak, „ívnek” a biztosítása a reálpolitika változékonyságával szemben.¹⁰

4 Egy fővárosi falragasz előtt. *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. május 10. 1–2.

5 Glässer 2016.

6 Hegedüs 1940.; Vida 1939.; Lévai 1942. Lévai munkája és a mögötte álló lap nem izraelita felekezeti kiadvány, a „zsidó” jelző a zsidótörvényekből eredt. Lévai publicisztikájában 1939-től jelent meg markánsan a magyar-zsidó nemzeti történeti látószög és a nemzethez tartozás bizonyítása. Lásd Zombory 2018: 207–213.

7 A teljesség igénye nélkül lásd például: II. József mellszobrával ellátott menóra iratai. MILEV Az Országos Magyar Zsidó Múzeum és Könyvtár iratai (1930–1952)/ Iratok év szerint – 1933; V. Ferdinánd meglátogatja a pozsonyi zsidó iskolát (MILEV 64.1797), A Magyar-Zsidó Múzeum katalógusa. Budapest, Franklin Társulat nyomdája, 1916. C/II/74, a múzeum magyar nemzeti és kulturális működésének méltánylása jeléül” ajándékozta Horánszky Lajos (néhai Horánszky Nándor miniszter fia), Országos Magyar Zsidó Múzeum Emancipációs Kiállításának Katalógusa. (1938) 9. oldal; Jacob Steinhardt szónoklata Ferenc József felépülése alkalmából a nagyváradi zsinagógában tartott istentiszteleten (MILEV 66.189), Munkácsi Ernő ajándéka, 1943.

8 MILEV Az Országos Magyar Zsidó Múzeum és Könyvtár iratai (1930–1952)/ Katalógusok (1935–1949)/ Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Emancipációs kiállításának katalógusa – 1938. március 6-31. Leltári szám: 86.111.

9 Apologetika, emlékezet és vallástörvény kapcsolatáról lásd Fényes 2012b.

10 Gerő 2004: 7, 18, 20–21, 53–54. Robert N. Bellah-nál a civil vallás nem más, mint a vallás helyébe lépő modern alternatíva, amelyet a modern társadalom tölt meg tartalommal. A civil vallás vallásos hitek, jelképek és rítusok összessége. Ezek transzcendens dimenzióba helyeződnek és történelmi tapasztalatban gyökereznek. Funkciója szerint legitimál, integrál és megoszt. A nemzeti történelem jelentőségtelien nyilvánított, kiragadott eseményeire alapoz. Ezeket értelmezi (át) a mindenkori jelen törekvéseinek függvényében, s önti normatív keretbe. Hankiss 1991: 66–68. Vö. Furseth – Repstad 2006: 103–106.; Hase 2001: 53–64.; Scheider 1987: 83–215.

Elsőként a felvilágosult abszolutista uralkodók környezetében megfogalmazódott elgondolásokban jelent meg hatalmi szándékként a zsidóság polgári jobbá tétele, felemelése.¹¹ Ezekben a zsidót, mint individuumot ragadták meg, s a történelem „káros” lerakódásainak és a társadalmi helyzetből fakadó „rossz” szokásainak elhagyásával tartották „felemelendőnek” a többségi társadalomhoz.¹² A haladás gondolatával, a racionalizmus iránt megnövekedett igénnyel, az individuumnak és zsenialitásának a felértékelődésével a modern nemzeteszmé a modern polgár világának és önképének fontos eleme lett.¹³ A különböző nemzeteszmékkel való azonosulás pedig addig nem ismert, új belépési pontokat jelentett a modernizálódó társadalomba a felvilágosult, újításokra nyitott zsidók számára. A rendi világ logikája ezzel szemben kollektívumokban gondolkodott: kollektív felelősségben, hatalom előtti kollektív reprezentációban, kollektív kiváltságokban és a hatalom felől a közösség ügyének tekintett hagyományokban.¹⁴ A rendi világ hatalmi rítusai nem váltak el a vallási rítusoktól. Az uralkodót és a fennálló társadalmi rendet Isten teremtett világába ágyazták, a történelem folyásának pedig eszkatológikus/messianisztikus perspektívát adtak.¹⁵ Ezek viszont csupán történelmi modellek. A forrásokban összefonódva vagy egymásra rétegződve jelennek meg, amelyeket célszerű a közösségek belső világa felől megérteni, és történelmi korszakonként, hatalmi konstellációkként és területileg differenciáltan vizsgálni.

Dr. Gál Jenő (1872–1940) budapesti neológ izraelita ügyvéd *Egyenlőségben* közölt cikkében – számos más cikk érvelésével összhangban – például három szimbolikus politikai jelenség fonódott össze a nemzethez tartozás apologetikus érvelésében: (1) a koronás fő alakja a dualizmus izraelita felekezeti értelmezéseiből, (2) a dualizmus ikonikus nemzeti közjogi alakjai és (3) a Nagy Háború izraelita emlékezetében is használt, a Metz-i csatáig (1870) visszanyúló közös harc és istenszolgálat keresztényt és zsidót a nemzet keretében egybeforrasztó ereje. Mindezt pedig a Szent Korona-tanra hivatkozva Gál a hungarus-tudattal keretezte.¹⁶

51

„Amint minden különleges és nemzeti szempontból szinte egyedülálló európai és világvonatkozásban ami magyar, úgy a zsidókérdés sem jelenti Magyarországon azt, ami más nemzetek újabb és legújabb felfogásában mostanság felfedezhető. [...] Annymira más a Szent Korona elméletén nyugvó alkotmány [...] mert a Korona úgy tündöklök és úgy világít mindenkinek, mint a napfény, amely egyformán ragyogja be a mindenséget, az alacsony cserjét, a magas tölgyet, porszemet vagy sziklát egyaránt. A mi magyarságunk, a nemzet testébe beolvadásunk nem esendő és mulandó kegynek szüleménye, hanem a Korona örök és változhatatlan erősségén épül. Mi nem lehetünk időnek és térnek alávetett hatalmak mulandó felfogásának alárendeltjei, a mi magyarságunk és hazaszeretetünk nem elhatározás, hanem bennünk élő tulajdonság, egész lényünk, egész életünk magyar.”¹⁷

11 Dubin 2005: 29.

12 Dubin 2005: 31–33, 36.; Vö. Bolgár 2022: 190.

13 Kapitány – Kapitány 2007: 383–384.

14 Vö. Kapitány – Kapitány 2007: 383–384.; Dubin 2014: 57.; Komoróczy 2012a: 155–280.

15 Vö. Stollberg-Rilinger 2013: 86–87, 90, 96.; Ravitzky 2011: 20., Ravitzky 1990.; Fényes 2012a.

16 A Szent Korona-tannal a szintén neológ izraelita családból származó, 1885-ben katolizált kunszentmártoni születésű jogász, történész Angyal Dávid is foglalkozott, aki Habsburg Ottó egyik magántanára volt. Vö. Angyal 1971.; Schweitzer 2009. Angyal ugyanakkor 1943 nyarán, emlékiratai megírásához kezdve, nem apologetikusan használta, ugyanis a zsidó közösséget ért vádak a zsidóság zártságával, a kívülállóknál a valódi ismeretek hiányával és egyes zsidó személyek rossz példájának téves általánosításával, zsidóság egészére vetítésével magyarázta. Angyal 1971: 31–34.

17 Gál Jenő: A mi magyarságunk. *Egyenlőség*, 1938. november 3. 4.

Gál Jenő Vázsonyi Vilmos mellett a Lipótvárosi Demokrata Kör alapítója, 1926–1935 között országgyűlési képviselő volt, és aktív szerepet vállalt a PIH vezetésében. Annak a nemzedéknek az emlékezeti kánonját testesítette meg, amely a kiegyezés után nőtt fel az emancipáció és a recepció jogi és társadalmi keretei között. Amíg a két világháború között az antiszemita sajtóval folytatott polémia a zsidóság nemzethez tartozásáról és társadalmi térben „elfoglalt” helyéről szólt,¹⁸ addig az első zsidótörvény életbe lépése után közel fél évvel, a Felvidék visszatérését ünneplő lapszámban Gál a Szent Korona-tan révén határozta el a magyar zsidóság – különlegesen ítélt – helyzetét a környező országok zsidóságáétól. Az antiszemitizmus idegen eredete, a magyar nemzet „lelkületéről” történő leválasztása a dualizmusig visszanyúló neológ izraelita közhely volt,¹⁹ s a zsidótörvények idején is használta az izraelita felekezeti publicisztika.

A dualizmus idején kialakult közjogi kultuszokat az orthodox és a neológ izraelita felekezeti sajtó a zsidóság helyzetének alakulása felől, többnyire a kultuszban érintett személyeknek az antiszemitizmust elítélő nyilatkozatai és magatartása felől értelmezte.²⁰ Gál ugyanezt tette az első zsidótörvény mögött álló antiszemitizmus definiálása során is.

„A régi békekészes esztendőkből, amikor fel-feltűnedezett a szervezkedő antiszemitizmus, kézlegyintéssel intézték el halhatatlan nagyjai a magyar nemzetnek. Hogy messzebb ne menjünk, a szabadságharc hőszói, az akkori magyar ifjúság, Petőfi Sándor, Jókai, csillagok a magyar égboltozaton, utánuk a nemzetépítő Kossuth, Deák és a legújabb idők halhatatlanja Apponyi Albert lelkéhez nem férhetett a gyűlölködés, mely manapság hangosan rikolt és tőlünk idegen eszmékből táplálkozik. Arany János magához ölelte Kiss Józsefet, Baross Gábor munkatársakat választott zsidó hitű jó magyarok táborából. Ferencz József és az utolsó koronás magyar király törzstiszteket és tábornokokat nevezett ki zsidó hitű magyarjai közül.”²¹

52

Ferenc Józsefet a felekezeti sajtótermékek az emancipációban és recepcióban neki tulajdonított szerep felől értelmezték. Nyilatkozatait emellett, a társadalomban megjelent antiszemita hangok elmarasztalásában is felhasználták. Gál esetében kifejezetten az első világháborús zsidó részvétel és a fronton harcoló nemzethez való lojalitás elvitatása antiszemita vádjával szemben jelent meg Ferenc József és IV. Károly.²² Az első világháborús zsidó hőskultusz apologetikus jellege szintén pillére Gál érvelésének.

„Ezek mind benn voltak az »alkotmány sáncaiban«. Mint ahogy minden magyar zsidó a magyar nép alkotmányos tagjának érzi magát ma is. Életünk, halálunk össze van forrva a megszentelt magyar hazánkkal. Olvassátok csak el a harctéren keserves; könnyek között irt felmagasztaló sorokat arról a dicsőségről amelyben egymást átölelve indultak és meneteltek a hősi halál országútján keresztény és zsidóhitű magyarok.”²³

A háborús hőskultusz csoportonként változó üzenettel, felekezetenként módosuló vizuális és szöveges jelképiséggel bírt. Széles társadalmi olvasatban magában hordozta a gyászfeldolgozáson túl a 48-as harcosideált, hősiesség-elképzelést és a háború folytatásának, az elvesztett

18 Lásd Kékesi 2018; Vö. Bolgár 2022.

19 Lásd Béla király zsidó grófja. *Egyenlőség*, 1912. jan. 18. 1. A Gyermekszoba melléklet írásának elemzését lásd Zima 2008: 564–565., továbbá: Konrád 2016: 641.

20 Orthodox vonatkozásban lásd Glässer 2016.

21 Gál Jenő: A mi magyarságunk. *Egyenlőség*, 1938. november 3. 4.

22 Vö. Glässer 2020: 111–171.

23 Gál Jenő: A mi magyarságunk. *Egyenlőség* 1938. november 3. 4.

területek visszaszerzésének ügyét is.²⁴ Sajátos felekezeti olvasatban az izraelita emléktáblákat, emlékműveket és avatóbeszédeket az 1916-tól megjelent – ellátási problémákat és harctéri veszélyeket megokoló – antiszemita vádak cáfolataiként alkották meg.²⁵

Esetünkben nem a külső társadalom zsidókról folytatott vitái, a többség kisebbségről való vélekedése válik vizsgálándóvá, hanem a belső közösségi nézőpont, az érvelések belső logikája, a közösségi percepció. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért válhat fontossá a hatalom és a közösség viszonya, s főként annak szimbolikus, világképhez sorolható vetületei a zsidóságra megfogalmazott vádakra adott apologetika szempontjából, amikor a kutatók általában a sablonos vádakat, a zsidóellenes irodalom hagyományait, a kulcsszövegeket és a szövegek térbeli útját tartják szem előtt.²⁶ A válasz az, hogy az állampatrióta dinasztikus rítusok, és a magyar nemzeteszméhez kötődő rítusok a hatalmi realitáshoz való kapcsolódás eszközei voltak,²⁷ korszakonként a különböző értelmezések és kultuszok egymásra rétegződtek és felekezeti értelmezéseket kaptak. Az emancipált és recipiált státusz elnyerése majd védelme érdekében is fontos belső felekezeti érvként hatottak a nemzeti kultuszok és a koronás fő tisztelete köré rendeződő toposzok. A lojalitás kérdése, a hatalom tisztelete és a nemzet részévé válás bizonyítása jelent meg bennük. A vészorszak társadalomtörténeti perspektívája felől ezek a deportálás alóli mentesítések jogi szabályozásában öltöttek testet. A patrióta magatartás igazolásának logikájára alapozó egyes első világháborús kitüntetések viszont, csak látszólag nyújtottak védelmet 1944-ben a deportálások alól,²⁸ ugyanis a jogalkalmazók cselekvésének kereteit már nem az határozta meg, hogy a zsidóság a magyar nemzet részévé vált-e, hanem a zsidóság és a magyar nemzet – faji gondolat mentén megfogalmazott – bináris opozíciója volt a döntő.

VÁLASZOK ÉS DISKURZUSOK

53

Az első zsidótörvény parlamenti vitái élénken foglalkoztatták az *Egyenlőséget*. Ezek közül Fábián Bélának (1889–1966) a felszólalása a zsidókhöz fűződő fővonalbeli diskurzus változására adott válaszok felől válik lényegessé. A szöveg szemléletesen mutatott rá a törvényhozásban a *nemzet koncepciójának változására* – etnikai meghatározására – és a *térbeliség* – a társadalmi és az urbanisztikai térben történő visszaszorítás – *szintjén újrafogalmazott viszonyulásra* a magyarországi zsidósághoz. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy az új diskurzusra adott válaszok egy korábbi diskurzus fogalmi kereteit használva artikulálódtak.²⁹ Ebben a parlamenti felszólaló nemzedékét meghatározó szocializációnak is szerepe lehetett.

24 Vö. Nagyillés: 2014.; Zeidler 2009., lásd még Hankiss 1991: 70–89.

25 Vö. Glässer – Glässerné Nagyillés 2015.

26 Lásd Bolgár 2022.

27 Lásd bővebben Glässer 2020.

28 Az első világháborús kitüntetések a második világháború alatt a törvényalkotás szintjén (1939. évi IV. tc. 2. §) a zsidótörvények alóli menetsülés jogcímét is képezték, bár a jogalkalmazás során ez később sem realizálódott. Vö. Brahm 1997: 151, 359, 502, 566, 846, 859–860, 928.; Molnár 2000.

29 A faji meghatározást és a nemzettől való eltávolítását már a numerus clausus során érezte a neológ sajtó, a belső felekezeti diskurzus viszont a korábbi maradt. Lásd Glässer – Zima 2010.

„Méltóztassanak [...] arra gondolni, mit kellett nekünk végighallgatnunk. Gyermekkorunkban az elemiben és az anyánktól azt tanultuk, hogy magyar vagyok, magyarnak születtem — ez volt az első vers, amelyet elgagyogtunk és most itt azt halljuk, hogy »nem vagy magyar, faj vagy és nem vagy felekezet, hanem faj vagy«. Az ember sohase kívánjon másnak rosszabbat annál, amit maga is el tudna viselni. [...] úgy éreztem magamat ez alatt az egész vita alatt, mintha tudattalanul, de egyesek talán tudatosan el akarnák, tőlünk venni azt, ami nekünk és minden embernek legszen-
tebb kell, hogy legyen, a hazát.”³⁰

Fábián Béla ügyvédjelöltként Vázsonyi Vilmos titkára, az első világháború után 1922-től 1939-ig pedig a Nemzeti Demokrata Párt, illetve az Egyesült Szabadelvű és Demokrata Ellenzék képviselője volt. A Magyar Zsidó Lexikon a Szovjetuniót és a bolsevizmust elítélő írásai mellett a kispolgárság és a kereskedők érdekképviselőjét felvállaló politikusként mutatta be.³¹

A zsidóságról folytatott külső beszédmód a reformkor és a dualizmus első évtizedeiben gyökeresen eltért attól a beszédmódtól, ami a dualizmus alatt jelent meg, s az első világháború vádjaiiban, majd a Horthy korszak különböző hatalmi politikai konstellációiban teljesedett ki, s jutott fővonalba a második világháború alatt. Bolgár Dániel mutatott rá, hogy ezek más-más érvelési módot alkalmaztak. Az első tematizálás a megjavítás ügye köré rendeződött, lényegében a zsidók polgári jobbá tételének lehetőségeiről szólt, amelyet báró Eötvös József is a nemzetbe emelés révén látott kivitelezhetőnek. „A zsidókérdésnek ez a verziója tehát – írja Bolgár [G.N.] – a beilleszkedés esélyeit latolgatta, beilleszkedési diskurzus volt, amely két előfeltevésen nyugodott. Az egyik az volt, hogy a zsidó a nemzet alatt áll. A másik az, hogy felemelésük mindenkinek jótéteményt jelentene.”³²

54

A kérdés megoldása a zsidó beillesztése a nemzetbe. Lényegében ez a gondolat: *a nemzet részét képező magyar zsidó a vezérmotívuma az Egyenlőség, később a Magyar Zsidók Lapja apologetikus írásainak.* Itt a beillesztés/ beilleszkedés gondolatát több történeti fejtegetésben a dualizmus magyar nemesi historizáló történelemszemléletét követve a honfoglalásig, vagy legalább Mátyás király uralkodásáig visszavezetett *közös múlt* váltotta fel. Toronyi Zsuzsanna a 19. század utolsó harmadának tudományos zsidó diskurzusairól írja, hogy „a magyarországi neológ tudományos elit igyekezett meghatározni azt a közös narratívát, amely a magyarországi zsidó önkép kialakításában ugyanúgy hivatkozási alapot jelent, mint az emancipációs és recepciós küzdelmek során.”³³ Ennek a *közös alapnak* az elbeszélése, újra mondása lesz az *apologetikus publicisztikák alapja.*

Bolgár felvetésében a társadalomban a zsidókról megjelenő másik tematizálás a zsidókról már térfoglalásvita volt, ami statisztikai, topográfiai fogalomkészlettel él, és a magyar nemzetet/ fajt a zsidósággal állította szembe. Ennek a beszédmódnak a jelentősége az 1870-es években az antiszemitizmusnak, mint politikai mozgalomnak a megszületésétől növekedett

30 Fábián Béla: A magyar zsidóság ezt feleli... Fábián Béla nagy beszéde a képviselőházban a zsidótörvény ellen. *Egyenlőség*, 1938. május 19. 14.

31 Seltmann 1929: 252.

32 Bolgár 2022: 190.

33 Toronyi 2022: 133.

meg.³⁴ Nem a beilleszkedésükről folyt a vita, többé már nem sajnáltak vagy megvetettek a zsidók, hanem beilleszkedettek és irigyeltek, számarányukhoz képest „túlságosan nagy” helyet foglalnak el. Bolgár szerint ez utóbbi vita a javak elosztásának kérdését állította a figyelem középpontjába, és nem a nemzet egységéért aggódott. Az 1873-as pénzügyi válság után kiformalódó diskurzus új kulcsfogalma a felülképviselettség lett, és a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenségekről szólt. A vita kulcskérdése a vészidő előtt az volt, hogy miért a zsidók és miért nem a vádak megfogalmazói vannak – a faji közösségként felfogott nemzetükkel egyetemben – előnyösebb gazdasági-társadalmi helyzetben.³⁵ A megfogalmazott vádak különböző képi hasonlatokkal éltek. Bolgár szerint a kezdeti mérleg-metaforát („zsidó túlsúly”) idővel a térképi metafora („zsidó térfoglalás/ térhódítás/ térnyerés”) vagy a statisztikai metafora (arányosítást igénylő aránytalanságok, „egészségtelen eloszlás/ eltolódás”, a számarányok problémája, „elzsidósodás”) váltotta fel.³⁶ A zsidótörvények – nemzeti történeti érveket és nemzeti elköteleződést használó – izraelita apologetikája lényegében a reformkorban gyökerező diskurzus érvrendszerében adott választ jelent más ellentétpárokból gondolkodó diskurzusra. Ebben az új diskurzusban viszont már nem szorult bizonyításra, hogy hasznos, integrált rész-e a zsidóság a magyar nemzetnek, mert ebben az érvelési módban a zsidóság a magyar nemzet ellentétpárját képezte. Ha Alfred Schütz nyomán abból az alapfelvetésből indulunk ki, hogy a cselekvőket a cselekvések mögött álló elképzelések felől tudjuk megérteni, akkor a kérdés kulcsa az apologetikát folytató csoport önképe lesz. Az izraelita felekezeti intézményi struktúra és önkép a jogegyenlőséghez és a recipiált felekezeti státushoz kötődött, a felekezeti sajtó mindvégig ezt jelenítette meg, erre reflektált. A gazdasági, majd faji antiszemitizmusra adott izraelita cáfolatokat és közösségmegerősítő válaszokat főként a neológ irányzat képviselői³⁷ a magyar nemzeteszmé által meghatározott polgári világképben fogalmazták meg. A 19. században formálódó nemzeti kultúra létrehozta a saját történeti nemzeti látószögét – állította Hofer Tamás a középrétegek világát vizsgálva. A történeti nemzeti látószög az összetartozás új tudatának forrása és kifejezése lett, egyúttal egy szelektáló folyamatot is jelentett, amely az adott korszak gondolkodásmódját tükrözte. A válogatás mikéntjében az egyes korszakok, ideológiai, művészeti és politikai irányzatok nemzetfelfogása jutott kifejezésre. A szelektálás során a nemzeti történelemről, a nemzeti jellemvonásokról, a nemzeti dicsőség korszakairól már egy előre kialakult kép állt rendelkezésre, amelyhez igazodni lehetett.³⁸ Az izraelita sajtó magyar zsidó történelemszemlélete – főként a neológia esetében – ehhez a történeti nemzeti látószöghöz igazodott. Ebben a magyar zsidó polgári világképben bizonyítandó volt a magyar zsidóság hasznossága, társadalmi integráltsága, nemzethez tartozása volt, a vádakkal szemben pedig a hatalmat megjelenítő autoritások, nemzeti nagyok zsidóság melletti állásfoglalásait mutatták fel. Ez az Osztrák-Magyar Monarchia eltérő területi lojalitásvárásai

34 Bolgár a megjelenését a Religio római katolikus laphoz köti. Ebben az esetben érdemes figyelembe venni, hogy az egyházjogi viták zsidóellenessége mögött az egyház, mint intézmény, a katolikus vallás mint államvallás gyökeres státusváltozása is állhat. Az egyházpolitikai törvényekkel ugyanis az államalapításig visszavezethető egyházból a felekezetek sorának egyikévé minősült át. A politikai katolicizmus ugyanakkor nem képviselte a magyar katolicizmus egészének véleményét a dualizmus idején. Lásd Klestenitz 2013: 40, 45–46.; a vegyesházasságok és a kölcsönös áttérések felől pedig lásd Homoki-Nagy 2018: 38–40.

35 Bolgár 2022: 191–192, 195.

36 Bolgár 2022: 196.

37 Az orthodox sajtó a vallási reneszánsz jegyében alternatívaként a hitközségi keretek közé történő visszavonulást, a vallásosság megerősítését és a kinyilatkoztatott tant tovább vivő ifjúság egzisztenciájáról való gondoskodást jelölte ki teendőként. Lásd bővebben Glässer 2016.

38 Hofer – Niedermüller 1988.

felől szintén megvilágítható. Marsha Rozenblit szerint Ausztria zsidó polgárai úgy tudtak lojálisak maradni az államhoz, hogy nem kellett egyetlen nemzeti identitással sem azonosulniuk. Habsburg-Ausztriával szemben a magyar politikai elit Magyarországot nemzetállamként határozta meg, és zsidó lakosai az uralkodó magyar, nyelvi-kulturális alapú nemzetkonceptiót adaptálták.³⁹

Orvar Löfgren a svéd polgárság világát vizsgálva jegyezte meg, hogy az eszmék lehoronyzottá váltak a mindennapi rutinokhoz és trivialisokhoz, a kulturális mondanivaló pedig beágyazódott az anyagi világba. Ezek megragadhatóak voltak a rutinszerű öntudatlan viselkedésekben, miközben közös kulturális kódok jöttek létre.⁴⁰ A magyar zsidó múlt nemzeti látószögét is számos lehoronyzottság jellemezte, amely az apologetikus szövegekben és tárgyalásokban is tükröződött.⁴¹ A társadalomról alkotott új elképzelések ugyanis – ahogyan Frykman és Löfgren is kifejtették – a változás lehetőségét hordozták magukban, amelyek a társadalmi kapcsolatháló megváltozását idézhették elő.⁴² *A magyar nemzeteszméhez való csatlakozás, a nemzeti múlttal és önképpel való azonosulás belépési pontot jelentett a zsidóság számára a modernizálódó magyarországi társadalomban. A magyar történelemszemlélet historizáló jellege pedig a rendi világ elitjének leszármazottjaihoz közelíthette a zsidó polgárságot. A régi arisztokrata elit polgári percepciója ugyanis nem csak a távolságtartást és a polarizációt foglalta magába, hanem annak csodálását és utánzását is.*⁴³

A RENDI VILÁG AUTORITÁSAI ÉS RUTINJAI AZ IZRAELITA APOLOGETIKÁBAN

56

A modern nemzetállamok kiépülése nem csupán a nemzeti történelem új közösségteremtő ritusait keltette életre, hanem együtt járt a nemzetkonceptió változásával és a modern felekezeti struktúra kiépítésének igényével is. Az előbbi a zsidóság beemelését hozta el a modern magyar asszimilatív nemzetkonceptióba, utóbbi pedig a judaizmus konfesszióvá minősítését. Ez azonban egy folyamat volt, amelyben az „új” sok tekintetben a „régire” rétegződött, vagy módosult jelentéssel átszötte azt. A 19. században megjelenő nemzeteszme és a nemzeti hagyományok keretében a szimbolikus politika részeként a nemzetvallás – a társadalom tisztán szekuláris civil vallása⁴⁴ – abban az értelemben immanens vallás, hogy az adott népcsoport saját történetét, múltját, jelenét vagy jövőjét tette meg a hit tárgyává vagy forrásává. Ez által az evilágit szakralizálta, s ily módon hozta létre a vallási strukturális mintákat követő szekuláris vallást.⁴⁵ Funkciója a modernizálódó társadalom rendi, vallási és testületi törésvonalainak áthidalása,

39 Vö. Rozenblit 2001: 4, 9.; Gerő 1993: 307.

40 Frykman – Löfgren 2005: 6.

41 Például lehoronyzottságuk megragadható az uralkodók, politikusok megjelenítésében emléktáblákon, zsidó kispolgári tárgyi magánemlékekben, zsinagógai beszédekben, történelmi előadásokban, háborús relikviákban, zsidó múzeum számára adományozott tárgyakban.

42 Frykman – Löfgren 2005: 7.

43 Vö. Frykman – Löfgren 2005: 8.

44 A magyar nemzetvallás fogalom Hankiss Elemér révén az amerikai szakirodalom civil religion fogalmának európai, közép-európai kontextusba ágyazásából ered. Robert N. Bellah a civil vallás fogalmát Rousseau-tól eredezteti, miszerint minden társadalomnak szüksége van egy tisztán civil hitre. (VIII. fejezet, A polgári hitvallás. Lásd Rousseau 1947: 137–149.; Bellah 1992.)

45 Gerő 2004: 32.

felülírása volt. A nemzetvallás, mint jelenség a kulturális emlékezet közegébe ágyazódott, működését ennek sajátosságai határozták meg. Rítusai a rendi és vallási ünnepben gyökereztek, nyelvezeteként a Szentírás és a liturgia általánosan ismert fogalmai szolgáltak.⁴⁶ Koronás fők és egyházi/ felekezeti méltóságok megnyilatkozásainak apologetikus kontextusba helyezése csak a rendi világ hagyományai és zsidó közösségi gyakorlatai felől érthető meg. A modern keretek rendiektől való eltérésének egyik lényeges pontja a testületiségnek és a hatalom előtti kollektív megjelenítésnek a megszűnése volt, a másik pedig a cselekvőket körülvevő világ zárólagos vallási értelmezésének eltűnése. Ennek dacára a koronás fők és keresztény vallási vezetők vélekedésének megjelenítései – ha azok nem az antiszemitizmus részeként, hanem annak ellenében tűntek fel – azokra a premodern gyakorlatokra emlékeztettek, amelyekben a hatalom ezen megtestesítői – igaz anyagi előnyök ellenében, de – kollektív kiváltságokat és védelmet nyújtottak a zsidóságnak. A koronás fő emellett az Örökkévaló által legitimált nem-zsidó király alakját is magán hordta, akinek Isten a saját dicsőségéből juttat hús-vér ember létére.⁴⁷ A hatalom tisztelete az egyházi autoritások felől érkező támadásokra is apologetikus érvet szolgáltatott. Glattfelder Gyula csanádi püspöknek az első zsidótörvény felsőházi bizottsági vitája során mondott beszédére – amelyben a törvényjavaslatot a zsidók bűnei miatt kirótt isteni büntetésként tüntette fel – adott választ az *Egyenlőség*. Kiss Arnold vezető főrabbi egyfelől a nemzet ellen elkövetett bűnök vádját utasította el, másfelől a királyi hatalom iránti lojalitás hagyományát mutatta fel apologetikaként.

„Igen! Hivő lélekkel valljuk, hogy az Isten akarta így. Az Isten büntetett így. Ő tudja egyedül: miért? [...] De egyet mi magyar zsidók rendületlenül hiszünk és vallunk a mi legmélyebb alázottságunkban is. A magyar gondolat, a magyar hűség, magyar hazánk iránti szerelmünk szent kötelességei ellen soha, egy percig se vétkezett a magyar zsidóság. Ilyen bűntől tisztának érzi a lelkét a magyar zsidóság. Ilyen bűnünk nincsen, ilyen bűnért nem büntethet bennünket a mi Istenünk.”⁴⁸

57

A nemzeti elköteleződés apologetikus megjelenítésére vádként rendszerint a Tanácsköztársaságban szerepet vállaló zsidó származású személyek toposzát hozták, amit kollektív felelősségként vetítettek a magyar zsidóságra. A vitákban az izraelita felekezet képviselői a hitközségi tagság, és a zsidó származás vallási közönybe ágyazott szétválasztásával éltek: elhatárolódtak a kommunista eszméktől azonosultak, a fennálló rendszer antibolsevizmusával és szekuláris, a vallástól és a hitközségektől eltávolodott, vagy ott helyet sem kapó személyekként mutatták be az 1918-as összeomlás és az 1919-es események zsidó származású résztvevőit. Ez a vita Glattfelder és Kiss esetében is megjelent.

„A zsidóság bűnös, mert a radikális zsidó fiatalság emberöltőkön keresztül mindent aláaknázott, ami ebben az országban és az egész világon szent és erkölcsi érték. Megtámadták, megingatták és felforgatták a trónt és az oltárt. Így mondta Glattfelder Gyula püspök. A zsidóság, a maga szent vallásában, a maga törvénykönyveiben, az iskoláiban, a családi körében, az ünnepi liturgiájában, a lelke örömeiben és gyászában nem emberöltőkön keresztül, de évszázadokon át szentnek vallott mindent, amit a világban kegyeletnek hirdetett, minden szent és erkölcsi értéket. A trónt és az oltárt a maga erőivel védte, a prófétája tanította meg őt reá: »az ország üdvét, ahol laktok, mozdítások elő, mert biztonságában van a ti biztonságotok.« A trónért és az oltárért a zsidóság mindig

46 Gerő 2004: 18, 20–21.

47 Bővebben lásd Glässer 2020: 40.

48 Dr. Kiss Arnold: Válasz Dr. Glattfelder Gyula Őexcellenciájának. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 3.

készséggel áldozott vért és életet. Az az úgynevezett radikális zsidó fiatalság nem a zsidóság lelkéből lelkedett. Idegen volt tőlünk, idegen volt hozzánk, az oltáraink előtt elszökött, nem a zsidóság nevelte őket. A mételet a lelkeikbe más forradalmak viharában szedték, bennünket, a zsidóságot éppúgy gyűlöltek és cserbenhagytak és mi is éppúgy irtózunk tőlük, mint minden romlástól.”⁴⁹

A keresztény vallási vezetők antiszemitizmussal szembeállítható pozitív megnyilvánulásait közlő szerkesztői gyakorlat továbbra is megmaradt. 1938 júliusában a zsidóellenes publicisztikák ellen a pápát idézte az *Egyenlőség*.

„A pápa éppen most fordult újabb szózattal a faji gondolat és a túlzó nacionalizmus ellen. A Nemzeti Ujság, a magyar katolicizmus orgánuma talán megszívlelné a katolicizmus fejének szavait. Ennyire eddig egyetlen fórum sem ment. Tiltakozunk a másodrendű, állampolgárrá való degradációs kísérlet ellen! Nem szerkesztőségi íróasztalok hivatottak annak eldöntésére, hogy »kívánatos magyar állampolgárok« vagyunk-e?”⁵⁰

Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás bérmakörútján Sátoraljaújhelyen elsőként fogadta a zsidó hitközség tisztelgő küldöttségét a felekezet sorában, amit kiemelt az *Egyenlőség*, a sajtóban tolmácsolt üzenete a modern, ateista eszmék ellen szólt.

„Megragadom az alkalmat, hogy örömmel emeljem ki a magyar zsidóság mély vallásos erkölcsöségét és ősi hitéhez való szilárd ragaszkodását! Hangsúlyozom, hogy a mai istentagadás felé való korszakban a hit és a vallásosság az egyedüli erő. Ez fogja a jobb és boldogabb időbe, vezetni az egész emberiséget és ez fogja a zsidóságot megvédelmezni az izgatásokkal felzaklatott demagógia ellen.”⁵¹

58

A második zsidótörvény tervezetéről egy magánlevélben tett kijelentésével összekapcsolva hozta az *Egyenlőség* a zirci főapát, Werner Adolf halálhírét. Dr. Rosenfeld Mátyás bajai származású főorvos a régi világ alakjaként rajzolta meg a főapát emlékét, ugyanakkor a zsidótörvényt az elhunyt is „elkerülhetetlenek” ítélte.

„Emlékezem — a bajai cisztercita főgimnázium igazgatója volt még akkor. Istenben boldogult édesatyámhoz baráti kapcsolatok fűzték. Szigorúan ügyelt a zsidó vallású tanulók hitéletére — az izraelita hitoktatást, minden erkölcsi súlyával támogatta. Az ő irányítása idején mutatta be édesatyám évente, a hitoktatójuk vezetésével, felvonuló katolikus diákságnak az ősrégi, neves bajai zsidótemplomot, értékes kegyzereit, függönyeit, az Ótestamentum eredeti pergamentjeit, a szent Thóratekerceket. Tiszta, patinás veretű lelkülete nem tudott megnyilni a huszadik századnak, a haladás és civilizáció korának legújabb vívmánya: a féktelen zsidógyűlölet számára.”⁵²

Halálhírének kiemelt bekezdései – Rosenfeld főorvosnak írt levélrészletéből – rámutatnak arra, hogy a közlés valódi üzenete az volt, hogy volt olyan katolikus egyházi autoritás is, aki szükségesnek vélte a törvénytervezet enyhítését.

„Én még bízom, hogy a törvény nem fog a mai formájában megvalósulásra kerülni: enyhíteni fognak rajta. Ha Európában a pogány és gyűlöletet szító felfogás erősbödni fog és uralomra fog

49 Dr. Kiss Arnold: Válasz Dr. Glattfelder Gyula Őexcellenciájának. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 3.

50 B.P.: A hét margójára – Kirekesztés. *Egyenlőség*, 1938. július 28. 2.

51 Serédi hercegprímás megkapó beszéde a zsidósághoz. *Egyenlőség*, 1938. szeptember 22. 4.

52 Rosenfeld Mátyás: Dr. Werner Adolf zirci apát utolsó levele: „Imádkozni fogok Önökért!” *Egyenlőség*, 1939. február 9. 4.

jutni, akkor nem tudunk ellene semmit sem tenni, mert önök után jönnek a katolikus papok és a katolikus vallás. Imádkozni fogok önökért!”⁵³

A náciizmussal, mint pogánysággal szembeni közös fellépés szükségességének toposza nem csak az egyházi személyek kijelentéseinek neológ tolmácsolásaiban jelentek meg. Korein Dezső orthodox izraelita apologetikája a keresztény felekezetek középrétegeit megcélözva ugyanezen gondolat köré épült 1934-től, s számos kiadást ért meg.

„A pápa nagyszerű kiáltványa, amelyben egyházi átokkal sujtotta a fajelméletet, Faulhaber müncheni, Innitzer bécsi és Ingram londoni hercegérsek bátor szózatai, hazánkban pedig Serédi hercegprímás és Balthazár Dezső debreceni ref. püspök tiltakozásai az antiszemitizmus ellen mind-megannyi jótékony tünetek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a keresztény egyházak fejedelmei úgy mint a multban, ma is bátran emelik fel tiltakozó szavukat az embertelenség és faji örület romboló hadjárata ellen. Már pedig keresztény polgártársainknak mégiscsak egyházfejedelmeik erkölcsi irányítása után kell haladni.”⁵⁴

„A gyűlölet ellen kell tehát egységes frontot teremteni, szorosabb együttműködést létesíteni a jó-lélekű, Istenfélő és művelt emberi társadalomnak, keresztényeknek és zsidóknak egyaránt. [...] A kereszténység és a zsidóság összefogása a hitlerizmus ellen természetes szövetsége az igazhitű vallások vezetőinek a pogányság és embertelenség ellen.”⁵⁵

Az uralkodók, magyar arisztokraták történeti példázatokban jelentek inkább meg. A fővárosi Zsidó Múzeum első zsidó törvényre válaszul megrendezett emancipációs kiállítás az újkori koronás fők sorával kapcsolta össze az emancipációt, a nemzeti nagyok ebben a sorban csak utánuk következtek. Munkácsi Ernő (1896–1950), a múzeum igazgatója, eszerint adott előzetes képet a kiállítótérről. Ahogyan írta:

„a falakon ott látjuk a legzseniálisabb Habsburgnak, II. Józsefnek, az alkotmányt helyreállító Lipót királynak, »a jóságos« V. Ferdinándnak és a legalkotmányosabb uralkodónak, Ferenc Józsefnek, az emancipációt szentesítő királyunknak képeit. Mellettük azokat a nagy politikusokat, akik előkészítették és tető alá hozták az egyenjogusítást”⁵⁶

Túl a kiállításon, a felekezeti publicisták a nemzeti történelem olyan látószögét mutatták fel az uralkodók, vagy a magyar arisztokraták által, amelyben a jogegyenlőséghez vezető úton a magyar zsidóknak is része volt a magyar nemzet történelmében. A történelmi visszaemlékezések a vészkorszakig áthatották a neológ izraelita sajtót. Marczali Henrik a magyar zsidóság 16–17. századi őseiről írva azok becsületességét és nehéz életét emelte ki.

„Mi volt a foglalkozásuk? Miből éltek? Főuraink pártfogásukba vették őket. Kereskedelemmel foglalkoztak, szeszesitalokat és sört főztek, – ami akkor még ujdonság volt – regalebérők voltak. Házaltak ruhával és szépitőszerekkel. Kellett, hogy becsületesek legyenek: Rákóczi Ferenc rájuk bízta igen nagy értékű boros pincéjét. II. Miksa császár 1568-ban: nővérét küldte nagy kísérettel Spanyolországba házasság végett. A nagy diszes csapat 30 lóval járt: a lovakat zsidók választották.

53 Rosenfeld Mátyás: Dr. Werner Adolf zirci apát utolsó levele: „Imádkozni fogok Önökért!” *Egyenlőség*, 1939. február 9. 4.

54 Korein 1935: 4.

55 Korein 1935: 6.

56 Munkácsi Ernő: Vasárnap nyílik a zsidó múzeum emancipációs kiállítása. *Egyenlőség*, 1938. március 3. 11.

Egészben véve azonban az őket bébóritó sötét felhőzet alatt csak ritka volt a napsugár.”⁵⁷

A romantikus történeti problémafelvetés valószínűleg a jelennek szól, mint ahogyan az aktuális évfordulók, nekrológok, történeti elbeszélések is az elvitatott társadalmi hasznosság és történelmi szerep felől emeltek ki uralkodói megnyilatkozásokat. Büchler Sándor keszthelyi neológ főrabbi, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának tagja II. Józsefről az *Egyenlőség* kuriózumok rovatában 1938 augusztusában jóságos atyaként írt.

„A Habsburg-házból való uralkodók közül senki sem törődött annyira a zsidóság ügyeivel, mint II. József, a kalapos király. Ha elődei érdeklődtek is néha-néha a zsidók iránt, úgy ezek a »figyelemnek« inkább kárát látták, semmint hasznát. [...] Egész igyekezetét odaterelte, hogy felegyenesítse az elnyomorgatott zsidóságot. A zsidók érdekében közzé tett rendeletei valamennyien arra vallanak, hogy fokozatosan óhajtotta megjavítani a zsidókat. II. József valósággal úgy nevelte a zsidókat, mint ahogy a gyermekeket szokás. Először arra oktatta őket hogy tisztán, érthetően, helyesen beszéljenek.”⁵⁸

Ferenc József a nemesített zsidók történeteiben, teljesítményük elismerésében, rabbikkal találkozva jelent meg,⁵⁹ de – hol évforduló okán, hol történelmi érvként – Mátyás király zsidói is feltűntek.⁶⁰ A második zsidótörvény hatását taglalva az egyetemi és főiskolai hallgatókra Mátyás király udvarát állították szembe a jelen magyarországi helyzetével.

„Tudjuk jól, hogy a második zsidótörvény úgyszólván hermetikusan elzárta a lateiner pályákat előttünk, a zsidó ifjúságnak tehát valóban nem érdemes az egyetemek felé áramlani és legyünk tisztában azzal is, hogy a 441. zsidó egyetemi és főiskolai hallgatónak is a legnagyobb része olyan, aki már be volt írva az egyetemre, amikor a második zsidótörvényt meghozták. [...] Ezeket a sorokat éppen azokban a napokban írjuk, amikor a nemzet egyeteme Mátyás király ötszázéves születési évfordulójának ünneplésére készül. Eszünkbe jut az idegyökeresedett magyar zsidóság őse: Mátyás király korának büszke zsidó nemzedéke, a renaissance-kor sok zsidó tudósa, politikusa, jogásza és művésze. Eszünkbe jut a három zsidó tudós, akiket Mátyás udvarához hívott, eszünkbe jut az a nemes zsidó küldöttség, amely Mátyás királyt Pozsonyban a koronázási ünnepén fogadta és melyet Mendel Jakab, a zsidók főispánja vezetett a magyar zsidók ősi lobogója alatt. Ennek most már ötszáz éve. Tűnődve nézünk a messzi multba, tűnődve nézünk a bizonytalan jövőbe.”⁶¹

A Magyar Zsidók Lapjának ajánlója szerint az IMIT Évkönyv egyik cikke ugyancsak az 1940-es állapotokat állította szembe Mátyás király udvarával. „Mátyás király halálának 500. fordulója adott időszerűséget Lederer Emma tanulmányának, »A magyar zsidóság gazdasági jelentősége Mátyás korában«.”⁶²

57 Marczali Henrik: A mi őseink. *Egyenlőség*, 1938. szeptember 22. 17.

58 Büchler Sándor: Kuriózumok – II. József császár és a zsidók. *Egyenlőség*, 1938. augusztus 25. 16.

59 Hercegek, grófok, bárók, kamarások, katonatisztek és abbék a magyar zsidó családokban. Érdekességek a magyar „Semi-Gotha” új kötetében. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 8.; Soltész Imre: A Héthársiak. *Egyenlőség*, 1938. július 28. 6–7.; Zsidó érdekességek – Kepes doktor, a magyar zsidó sarkkutató. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 26. 15.; Csillagok a nagy homályban. [Kármán Mór története] *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. február 8. 3.; Zsidó vonatkozások Marczali Henrik életéből. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. augusztus 1. 2.; k.a.: Magyar zsidó nemesek. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. október 31. 4.

60 Hírek — Patai József előadása a jeruzsálemi rádióban. *Egyenlőség*, 1938. július 28. 17.; Sz.P.: A zsidók királya. *Egyenlőség*, 1939. augusztus 24. 11.; Az Új Magyarország figyelmébe. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. március 7. 7.; A Budai Izr. Hitközség közgyűlése. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. május 3. 7.

61 Hét orvos és egy mérnök. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. február. 22. 1.

62 Az IMIT évkönyve. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. október 10. 6.

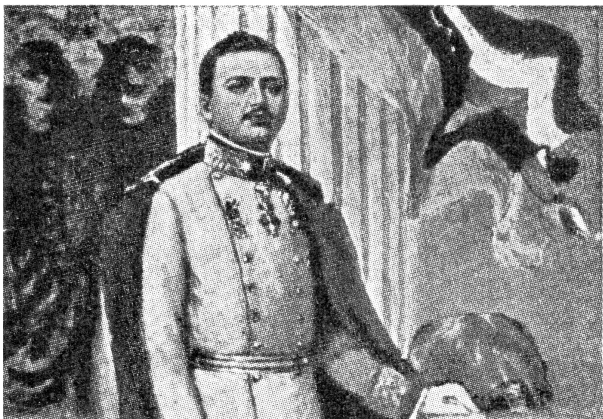

1476-ban a *Mátyás* királyt és menyasszonyát fogadó diszmenetben a budai zsidók lovas bandériummal vettek részt. Az élen a hitközség elnöke és ennek fia lovagolt kivont karddal (1. a kép baloldalán) Mögöttük 24 előkelő zsidó haladt ugyancsak ló háton, diszruhában, struccotlall a kalpagjaikon. Utánuk 200 zsidó lépkedett imaköpenyben biborszín zászló alatt. [Bongars *Schwandner*-nél, *Scriptores rerum hungaric.* II. 148)

Ítéletek! című kiadvány illusztrációja: Beatrix fogadása (MILEV)

A koronás fők – ha nem aktuálpolitikai kontextusban jelentek meg antiszemita izgatás hírének részeként, mint a román király, akkor – a *zsidók iránti megkülönböztetés hiánya* vált üzenetértékűvé a róluk szóló történetekben.⁶³ Vázsonyi Vilmosné ekképp emlékezett vissza IV.

63 Az ezeréves együttélés toposzai: Szabolcsi Lajos: Peszachi gondolatok [Könyves Kálmán az omerszámlálás irodalmában] *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. április 25. 3.; lásd még Konrád 2016: 643.; Mélységes kegyelettel. [Szt. István alakja] *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. augusztus 20. 1.; Osztrák császárok és magyar királyok: Szófer Mózes rabbi (Chatam Szófer) halálának 100-ik évfordulója elé. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 6.; Hírek – Meghalt Szegeden Beregi Albert, akit hősiességéért közkatonából hadnaggyá nevezett ki a király. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. június 30. 15.; Zsidó érdekességek 50 éve [Friedmann Mór jahzreitja]. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. augusztus 7. 5.; Sós Endre: Huszonöt év előtt halt meg I. Ferenc József. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. november 13. 5.; I. Ferenc József és a pozsonyi zsidók ludjai. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. január 8. 4.; Százestendős a szegedi zsidó templom... *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. május 27. 4.; A kalapos király zsidópolitikája – Dr. Ballagi Ernő előadása a Szabadegyetemen. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. január 5. 6.; Zsidó életforma magyar középkorban. Guttman Henrik előadása a Szabadegyetemen. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. február 3. 8.; a szerb királyok: Paál Jób: Dr. Alkalay. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 14.; Vázsonyi Vilmosné: Emlékeimből I. *Egyenlőség*, 1938. szeptember 22. 8.; olasz király: Angelo Sacerdoti: Az olasz király és a zsidó istentisztelet. *Egyenlőség*, 1938. október 6. 8.; brit uralkodó: Világhíradó. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. október 19. 4.; bolgár cár: Világhíradó. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. október 26. 6.

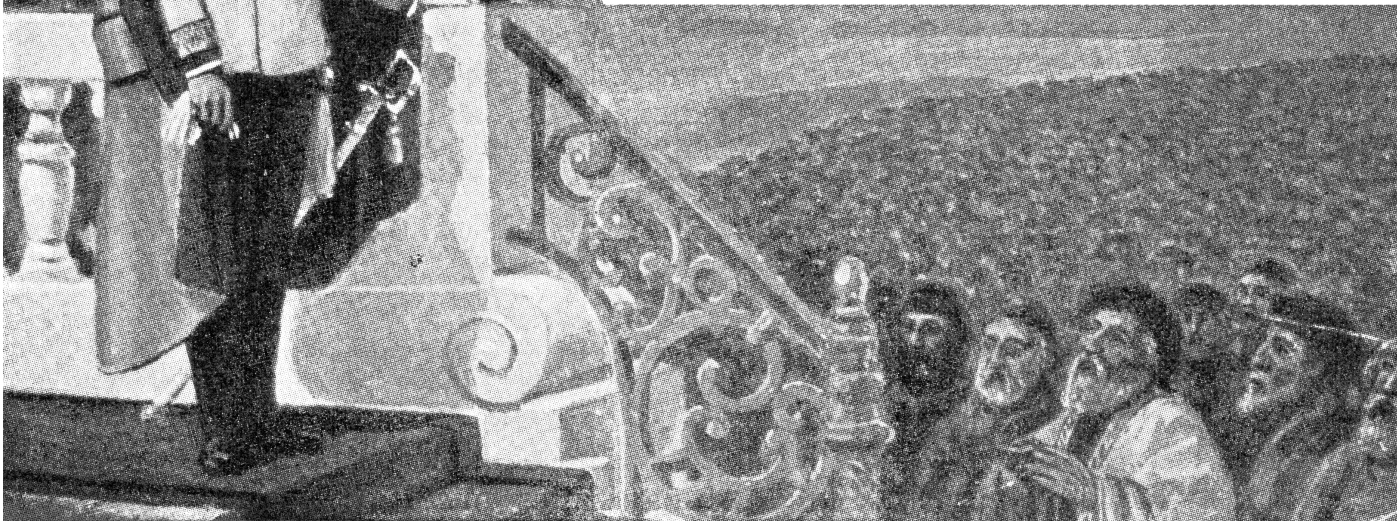

„Ihre Glaubensgenossen haben wegen ihres Patriotismus unter der Russenherrschaft sehr gelitten. Die jüdische Bevölkerung ist sehr patriotisch. Wir werden ihr das nie vergessen.“

Ansprache des Thronfolgers
in Czernowitz

„איהרע גלויבענסגענאססען האבען וועגען איהרעם פאטריאטיסמוס אונטער דער רוס-סענהערשאפט זעהר געליטן טען. די יודישע בעפעלקערונג איזט זעהר פאטריאטיש. וויר ווערדען איהר דאס ניע פער-געססען.“

אנשפּראכע דעם טהראן פאלגערס אין צערנאוויטץ.

IV. Károly király Csernovitzban

Az Aranyalbum illusztrációja: IV. Károly szavai a zsidók patriotizmusáról

Károlyra, aki a zsidó Vázsonyit a keresztény alattvalókéval egyenértékűként kezelte.⁶⁴ Így jelent meg 1938 elején legitimista színezetű hírként az is, hogy az izraelita Weiner Lajosnak a pesti Kazinczy utcába az újévi hódoló ajándékának nyugtázásaként „Őfelsége a király”⁶⁵ köszönőlevelet küldött báró Zichy Móríc tolmácsolásában.⁶⁶ Sugár Miksa újdíósággyőri gazdatisztnak pedig gróf Eszterházy János továbbította Ottó királyfi köszönő üzenetét a Hánoté tesuá ima héber-magyar szövegét tartalmazó hódoló levélért, amit Habsburg Ottónak a 25. születésnapja alkalmából küldött a gazdatiszt.⁶⁷ Utóbbi levélidézettel a hajlott korú gazdatiszt indítéka által az *Egyenlőség* a hazai jelent állította szembe a jogegyenlőség és recepció korszakával.

„magas koromra és a mai viszonyokra való tekintettel nem tudom, vajon megérhetem-e azt, hogy Felségednek hódolhassak. Ezért Felségedhez, a királyi családhoz való ragaszkodásom törhetetlen jeléül saját kezem munkájával leírtam, lerajzoltam eredeti héber betűkkel annak az imának a szövegét, amely Magyarországon Felséged édesapja és ősei idején a mi templomainkban elhangzott.

64 A király és Vázsonyi (Vázsonyi Vilmosné memoárjaiból.) *Egyenlőség*, 1938. október 20. 8.; Dr. Schäfer Zsigmond előadása Vázsonyi Vilmosról. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. március 27. 4.; Vázsonyi János – Vázsonyi Vilmosról. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. május 13. 5.; Tizenöt esztendő! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. június 13. 2.

65 értsd: Ottó trónörökös, egy másik hírben királyfi.

66 Ottó köszönete Weiner Lajosnak. *Egyenlőség*, 1938. február 10. 5.

67 Ottó köszönőlevele egy héber imáért Sugár Miksa gazdatiszthoz. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 4.

*Huszonötéves születésnapján fogadja Felséged, egy már a koronás királyok uralkodása alatt igen szép időket megélt, magyar zsidó ember ilyformán kifejezett hódolatát.*⁶⁸

A második zsidótörvény vitáit felvezető *Egyenlőség* lapszám 1939-ben „In memoriam” címmel idézte IV. Károly és az uralkodócsalád tagjainak zsidó alattvalókat elismerő nyilatkozatait.⁶⁹ Ezek a nyilatkozatok egyrészt az 1916-os trónváltás sajtóhíreiből váltak korábban ismertté, és a második világháború alatt megjelent apologetikus célzatú kiadványok is terjesztették őket.⁷⁰ Eredeti kontextusukban is volt egy olyan olvasatuk, ami a háborús nehézségek során felerősödött antiszemita vádakhoz voltak hivatottak cáfolni. Másrészt pedig a judaizált első világháborús propagandában is feltűntek, és a magyar zsidó hőskultusz révén éltek tovább.⁷¹ Az *Egyenlőség* is egyértelművé tette az írások motivációját. „Egy jobboldali sajtóorgánium támadásai alkalmából visszapillantunk a régi hadsereg zsidó tisztjeire.”⁷² – írták az első zsidótörvényhez kapcsolódóan. A Monarchia koronás fői emlékének megidézésében kiemelt toposz a katonaság keretében békeidőben a zsidóság egyéni érdem szerinti uralkodói szemlélése és annak elítélése, hogy a katonát vallási hovatartozása miatt akadályozzák az előmenetelben. Hasonló súlyú volt a Nagy Háború alatt a közös harc és véraldozat keresztény-zsidó bajtársiasságának gondolata is, ahol már a zsidóság, mint felekezet jelent meg.⁷³

Az első világháborús hősiesség újrakeretezett propagandája apologetikaként – *A Magyar Zsidók Lapjának* induláskor vezércikként – jelent meg Wlassics Géza esperesnek a budapesti, VII. kerületi frontharcosok gyűlésén mondott beszédéért tett szerkesztői köszönet formájában.

Rabbi híján a katolikus pap egykor izraelita harctéri imakönyvből olvasott fel imákat a haldokló zsidó katonáknak, amely által a szerkesztőség a keresztény-zsidó viszonyulás alternatív útját láttatta.

*„A rabbi, aki a keresztet nyújtja, az esperes, aki a Jiszgadalt mondja: örökké felmagasztosult szimbólumai az igaz Istennek, az igaz hazaszeretnek és az emberiség örök szellemének. Ezt a szellemet csak ideig-óráig homályosíthatja el a gyűlölet, ez a szellem a végén diadalmaskodni fog a ködbeborult emberiségen.”*⁷⁴

– írta *A Magyar Zsidók Lapja*.

Az első világháborús hőskultusznak a zsidóság faji tematizálásával szembeni használata logikáját didaktikusan mutatja be Fábián Béla izraelita vallású képviselő felszólalása az első zsidótörvény tárgyalásának utolsó napján.

„Az emberek ma együtt járnak keresztény tisztársaikkal és katonatársaikkal az ezredvacsorákra és mellükön a császár és király által adott vitézségi érmek lógnak. A Kormányzó Úr Őfőméltósága által odatüzött vitézségi érmek is kérdezik: hát én nem vagyok magyar? nem vagyok felekezet, hanem faj vagyok? Én csak egyet mondok: a legma-

68 Ottó köszönőlevele egy héber imáért Sugár Miksa gazdatiszthez. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 4.

69 In memoriam! *Egyenlőség*, 1939. február 9. 6.

70 Glässer 2020: 144–145, 156–161.; Lásd Hegedüs 1940: 13, 171, 19b.

71 Glässer 2020: 172–199.

72 Zsidó generálisok az osztrák-magyar hadseregben. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 7.

73 Zsidó generálisok az osztrák-magyar hadseregben. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 7.; Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 13.; Wlassics Géza tábori esperes. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 19. 1.

74 Wlassics Géza tábori esperes. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 19. 1.

gyarabb felekezet ebben az országban a református után a zsidó [...] Milyen boldog lett volna ez az ország, ha nemzetiségei így hangoztatták volna mindenkor a magyarsághoz való tartozásukat, mint ahogyan mi mindig hangoztattuk! [...]

Az apák beszéljenek gyermekeikkel a harctérről, beszéljenek a közös szenvedésekről, amelyeknek közösségét, közös voltát azok a [tiszelt]. képviselőtársaink is elismerik, akik pedig itt, a képviselőházban a javaslat mellett és a zsidóság ellen szólaltak fel.”⁷⁵

Az apologetikában használt szimbolikus politika azonban nem írta felül a reálpolitika valóságát. A lehetséges legitimáló autoritással való összeütközés is helyet kapott a publicisztikákban. Ilyen volt például Serédi Jusztinián hozzászólása a második zsidótörvényhez.⁷⁶

„Halálos seb érte az emancipációs és recepciós törvény által nyújtott jogi helyzetünket, de még a vallásunk erkölcsi értéke is sérelmet szenvedett a felsőház vitájában. Hiszen az egyház-nagyok és köztük a biboros hercegprímás ur is olyan színben foglalkoztak a mi évezredes, isteni kinyilatkoztatáson alapuló hitünkkel, mintha a lélek beteges állapota volna, melyből husz esztendősi tisztulás után lehet csak az állampolgári megbízhatóság fokára emelkedni...”⁷⁷
– írták a második zsidótörvény felsőházi vitájáról.

A ZSIDÓSÁG „HELYE” A NEMZETBEN: MEGIDÉZETT MÚLT

64

A zsidótörvények sajtópercepcióját és az izraelita apologetikát a nemzeti történelem látószöge és a földrajzi térről alkotott elképzelések, értékítéletek nemzeti vonatkozásai határozták meg a sajtó által formált közbeszéd révén. A zsidótörvények mögött álló, fővonalba került antiszemita diskurzus ugyanis a nemzeti történelemben és a nemzet közösségében való részesedést, ahhoz való lojalitást, illetve a térben való szabad jelenlét jogát vitatta el – legyen az városi tér vagy a történeti emlékezet megkülönböztetett földrajzi helyei és tájai.⁷⁸ A második zsidótörvény hírében azok a kiemelt történelmi események jelentek meg, amelyek a nemzeti történetírás és az izraelita felekezet története szempontjából is súlypontoknak számítottak.

„Az első gondolatunk az, hogy nem érdemeltük meg ezt a csapást. Nemcsak mi, a ma élő nemzedék, de azok a régebbi generációk sem, melyeket visszaható erővel ér ma vád és szemrehányás. Nem érdemelte meg a szabadságharc, a kiegyezés, a millennium, az emancipáció, recepció, világháború és ellenforradalom zsidó nemzedéke, melynek odaadó feláldozását kőbe véste, a történelem évkönyveibe rózta a történelem és az utókor.”⁷⁹

75 Fábrián Béla: A magyar zsidóság ezt feleli... Fábrián Béla nagy beszéde a képviselőházban a zsidótörvény ellen. *Egyenlőség*, 1938. május 19. 14.

76 Lásd még Kiss Arnold: A hercegprímás ur beszéde. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. április 20. 3., Lásd még Jakab 2021: 157., vö.: Jakab 2022.

77 Gyászolunk. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. április 20. 1.

78 Vö. Erdélyi, felvidéki zsidóság magyarhúsége: Marosi Rudolf: Mi ez, ha nem hazaárulás? Nyílt levél vitéz dr. Kolozsváry-Borcsa Mihály urhoz, a „Függetlenség” főszerkesztőjéhez! *Egyenlőség*, 1938. február 3. 6–7.; Lásd továbbá: Glässer – Zima 2020: 227–234.

79 Gyászolunk. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. április 20. 1.

Vasvári István (1916–1972) tisztviselő *Itt maradok!* című verse, amit *A Magyar Zsidók Lapja* 1939 februárjában a szombat délutáni rovatban közölt, Sós Endrének⁸⁰ a kivándorlás problémáit tematizáló könyvéről szóló ismertetést felvezetve, ugyancsak a nemzethez való lojalitásnak a kérdését fogalmazta meg.

„Talán lenne hon is, amely befogadna, [...]

De én nem megyek, mert én itt születtem,

S ha kell, koldusnak, — de itt maradok!

Hiszen, idefűz már sírok láncolatja —

És az én szememben régholt nemzedék

porló, fájó szenvedése rezdül,

ha mélyén titkos bánat könnye ég,

Hisz az én dalomban bölcsődalok zengnek,

mely nem lesz német és nem francia,

mely sírva, zúgva, harsogva zokog fel!...

... És ha leszek kivert pária,

és ha leszek úzött vad, vagy pondró,

melyet szétnyom — végzetként — sarok,

akkor eggyé válok minden magyar röggel

és én halottnak, — de itt maradok!”⁸¹

Vasvári költőként és íróként később is propagandisztikus műveket írt. Verse jól illeszkedett azon publicisztikák sorába, amelyek a kikeresztelkedéstől, az elvándorlástól, a felekezettől való eltávolodástól akarták megóvni a zsidó olvasókat. Az *Egyenlőség* már az első zsidótörvény előkészítése során apologetikaként használta a nemzeti történelmet, célja a zsidó családok megerősítése volt a közösséghez és a magyar zsidó múlthoz fűzött kötelékekben.

80 Sós Endre, *A Magyar Zsidók Lapjának munkatársa, a budai izraelita hitközség képviselőtestületének és választmányának tagja, valamint kulturális előadója. Hírek — Sós Endre a budai hitközség tiszteletbeli főjegyzője. A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. január 14. 7.

81 Szombat Délután – Vasvári István: *Itt maradok!* *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 14.

„Megdönthetetlen adatok ezrei, a magyar zsidóság védekezési fegyvertára lesz annak a könyvnek a gerince, melyet az Egyenlőség ajándékképpen ad olvasóinak azzal a címmel: A MAGYAR ZSIDÓ CSALÁD KÖNYVE Hit- és vallásvédelem, becsülettel végzett magyar nemzeti munkánk büszke adatai foglaltatnak ebben a könyvben, mely minden zsidó családnak öröme és elégtétele lesz. A könyv még tartalmazni fog ezenkívül egy összefoglaló magyar történelmet, amelyet mindenkinek ismernie kell.”⁸²

– írták egy készülő kiadványról, amellyel egyúttal a lap előfizetésére is buzdítottak.

Az *Egyenlőség*nek, és később *A Magyar Zsidók Lapjának* védekezési eszközként használt „megdönthetetlen adatait” a magyar zsidó múlt képezte többnyire, amelyet a nemzeti irodalom, a művészet és a kultuszok terén a csoport- és személyközi kapcsolatokban, valamint a nemzeti történelem kiemelt terein, vidékein és az urbanisztikai térben mutatott fel. Hasonló elv szerint rendeződött, bár inkább képekkel – s több-kevesebb sikerrel értelmező feliratokkal – érvelt Vida Márton *Ítéjtek!* című kiadványa 1939-ből.⁸³ A füzet célját a benne lévő, igen vékony papírra nyomtatott betétlap fedi fel.

„Ez a könyv nem akar a zsidó magyar tehetségeknek, a zsidó magyar csúcsteljesítményeknek gyűjteménye lenni: még vázlatos gyűjteménye sem. – Ez a könyv egyet akar: szembeszállni a zsidó-javaslat alaptételével, hogy a »zsidók Magyarországon idegenek maradtak a nemzet testében« és bebizonyítani, hogy a zsidó magyar: magyarrá lett.”⁸⁴

Vida írásai a neológ felekezeti sajtóban is megjelentek. A róla közölt „kritikát” *A Magyar Zsidók Lapja* az új antiszemitizmus támadásaként kezelte.

66

*„A Nemzeti Figyelő e cikkét mi nem hagyhatjuk szó nélkül annál is inkább, mert az *Ítéjtek!* című munka, melyet a zsidóság kitűnőségei állítottak össze: vér a mi vérünkből és az abban foglalt adatok nagy része e lap adattárából való.”⁸⁵*

A képes összeállítást az *Egyenlőség*, az IMIT Évkönyvek, a *Magyar Zsidó Szemle*, és más felekezeti kiadványok diskurzusaiban járatos olvasók tudták ténylegesen értelmezni. A zsidó magyarok és magyar zsidók egymás mellé állítása például a székely szombatosokra és a nemzeti történelem fordulópontjainak zsidóira (másutt a nemzettel azonosuló zsidókra vagy a „Magyar Izraelre”) vonatkozott. Mindkettő pedig a honfoglalásig visszavezetett közös múltra utalt.⁸⁶ A toposzok és tárgyak/képek a készülő első zsidótörvényre reagálva 1938 márciusában az Országos Magyar Zsidó Múzeum „Emancipációs kiállítás”-án is fellelhetőek voltak, ahogyan számos adomány és vásárolt tárgy is ennek a közös múltnak a jegyében került a múzeumi gyűjtemény-

82 A magyar zsidó család könyve. *Egyenlőség*, 1938. január 20. 4.

83 Vida 1939.

84 Vida 1939: [betétlap].

85 *Ítéjtek!* *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 2.

86 Konrád 2016: 641–643, 646–664.

be, nem függetlenül a felekezeti publicisztika múltpercepciójától.⁸⁷ Vida könyvének küldetéséről így írt: megjelennek benne „az egyes kiválóságok mellett százak és ezrek, akik kétségbevonhatatlan bizonyosságot tettek arról, hogy jó magyar emberek és akikről ezt a magyar nép, a nemzet legjobbjai elismerték. Ezeknek a sora sem teljes. De számuk még így is elegendőnek látszik, hogy a zsidójavaslat merev tételét megingassa. Ám: »Ítéltetek!«”⁸⁸. A *Magyar Zsidók Lapja* általános sikerkönyvként számolt be a füzetéről a magyar zsidóság körében. „Mint ismeretes, ez a kis könyv, mely általános nagy sikert aratott, adatokkal és képekkel bizonyítja azt a szent igazságot, hogy a magyar zsidóság elsősorban és mindenekfelett magyar akar lenni és szívvel-lélekkel magyarrá is vált.”⁸⁹ Vida olyan közhelyeket sorakozatott fel, amelyek korábban is típushírként szolgáltak a felekezet teljesítményének elismeréséül, vagy a vidéki zsidó polgárság népéleti tematikájú festményeihez sorolhatók, amelyek időnként, akár a megrendelő gyermekeit is megjelenítették népviseletben, paraszti környezetben.⁹⁰ A népivel összemosott műdal, a nemzeti irodalom, a nemzeti történelmi tematikájú szobrászat vagy a portréfestészet is szintén magyar zsidó felekezeti teljesítményként értelmezhető, ha alkotójuk izraelita volt.⁹¹ A sport a réteghovatartozás jelképe volt, de a zsidótörvények alól mentesítő olimpiai nemzeti teljesítmények okán szintén hangsúlyossá vált.⁹² Vida könyvében megjelentek a magyarosodás iránti igény első intézményei és szószólói,⁹³ valamint a hazafias versek és dalok is.⁹⁴

Ezek az érveként használt képi közhelyek, magyar zsidó nemzeti ereklyékként felmutatott tárgyak és idézett kijelentések összhangban voltak a neológ izraelita sajtó által – különböző rovatokban – közölt hírekkel, visszaemlékezésekkel és történelmi példázatokkal.

Olyan témák jelentek meg a neológ izraelita publicisztikában, amelyeket részben a zsidótörvény előkészítése tett aktuálissá, részben pedig az évfordulók és a sajtóhírek. Ezek megszűrve lecsapódtak az *Ítéltetek* kötetben is, vagy vissza-visszatértek a sajtóban a vészkorszakig.

87 Vö. Toronyi 2022: 134–136.; Molnár 2018: 166–170. A kiállítás dokumentumai, képi toposzai összefüggésben állnak a felekezeti sajtódiskurzusokkal és a későbbi publikációkkal. Lásd Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Emancipációs kiállításának katalógusa – 1938. március 6-31. c. dokumentum 1. oldalán Mátyás és Beatrix bevonulása Budára; 4. oldalán Hűség és ragaszkodás a királyhoz és a királyi család tagjaihoz; Ferenc József, II. József sajátkezű aláírásával ellátott törvénycikk/rendelet; 6. oldalon selyemre nyomtatott imaszöveg II. Lipót pozsonyi koronázására 1790; 8. oldalán Kossuth Lajos szobra, II. József, II. Lipót, V. Ferdinánd, Ferenc József, Deák Ferenc, Eötvös József és más közjogi méltóságok képei. A gépelt katalógus szerint Ferenc József képét a Rabbiképző Intézetből kölcsönözték, míg más képeket a Szépművészeti Múzeumtól, az Országgyűlési Múzeumtól kölcsönözték, vagy a PIH tulajdonát képezték. A kiállítás 2-3. számú tárlójában összefüggő tematikus egység volt a nyelvi és a kulturális a magyarosodás felmutatása.

88 Vida 1939: [betéltlap].

89 *Ítéltetek! A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 2.

90 Lásd pl. a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében Ludassy Gyula gyermekkori cífraszűrös fényképét (MILEV F98.145), vagy a szegedi Holtzer család tápai népéleti jelenet részeként megfestetett gyermekét, Holtzer Annát (41. kép: Nyilassy Sándor festménye Holtzer Annáról tápai népviseletben.) Frauhammer 2022: 25, 65. vagy a győri Laendler család fotóján Kende Kende Judit és Kende Margit kétfestős viseletben. (2. kép) Csendes 2023. A nemzeti jelképek egyéni használata az emigrációban is megmaradhatott. Holtzer Lóránt koporsóját 1993-ban például az elhunyt végakaratként magyar nemzeti lobogóval tekerték körbe. Frauhammer 2022: 25.

91 Festőművészet: Vida 1939: 9, 19, 35, 39, 43, 45; zeneművészet: Vida 1939: 8, 26.; színművészet: Vida 1939: 46.; irodalom: Vida 1939: 41.; szobrászat: Vida 1939: 44, 47.; építészet: Vida 1939: 34.; nemzeti történelem: 1848–49: Vida 1939: 5, 12–27, 63., 1914–18: Vida 1939: 48–50., ellenforradalom: Vida 1939: 51.; területi revízió: Vida 1939: 55–60.

92 Olimpikonok, sportolók: Vida 1939: 52–54. A külföldi olvasóknak szánt revíziós propagandaalbum egy évtizeddel korábban a zsidó tudósok mellett szintén magyarként hozta a zsidó származású olimpikonokat, sportolókat Légrády 1931: 128–131.

93 Vida 1939: 10–11, 20–21. Ez a kiadványban is összekapcsolódott a magyar ipar megteremtésének ügyével: Vida 1939: 12–13; és a magyar kultúra terjesztésével és múltjának feltárásával is: Vida 1939: 30–33.

94 Vida 1939: 3–4, 14, 15, 24, 61.

A nemzeti önkép fontos eleme volt az irodalom és azon nemzeti irodalmi nagyok kultusza, amelyekhez zsidó vonatkozások is kapcsolhatóak voltak. Jókai Mór mellett, akinek a kijelentéseit az orthodox izraelita publicisztika már a 19. század végétől használta az antiszemitizmus bírálataiban és az orthodox intézményrendszer önképében,⁹⁵ Petőfi Sándor és Ady említhető. Petőfi Rózsavölgyi Márkot a sírig kísértte el, ami 1938-ban Rózsavölgyi 80. halálozási évfordulója okán nyert aktualitást. „Rosenthal Márkus, Petőfi halhatatlan »vén muzsikusa«” révén a reformkor, a nemzeti történetírás és a zsidók emancipálása körüli viták kiemelt időszaka állt ellentétben a jelennel, amelyben az első zsidótörvény előkészítése zajlott.

„Rózsavölgyi sírkövét a rákoskeresztúri zsidó temetőben kikezdte már az idő és az egyszerű feliratot már át kellett festeni. De örökké halhatatlan az a másik felirat, melyet Petőfi irt a vén muzikus sírja fölé. Örök ez a költői emlék és örökéletű benne a szemrehányás azért, hogy »hegedű és koldusbot« volt a hagyatéka annak a művésznek, akivel »ötven évig mulatott egy sorshányta nemzet« és aki olyan istenigazában tudta: »hol fekszik a magyarnak a szive.« Hatvanhatéves volt Rózsavölgyi, amikor meghalt, hat héttel a nagy Március előtt. Petőfinek Rózsavölgyihez való barátsága lélektani szempontból érdekes világot vet ennek a csodás művésznek a lelkére. Petőfi, a fiatalság inkarnációja, egy »vén muzikus« sírjánál könnyezve lelkesedik és visszahívja őt a sírból, hogy kezdje el újra az ötvenet. Soha szebb elismerés művészt nem érhet ennél. Azt jelenti ez, hogy Rózsavölgyi művészelke nem öregedett meg.”⁹⁶

Ady Endre menyasszonyának, Dénes Zsófiának az *Élet helyett órák* című kötetének megjelenése adott aktualitást annak az életrajzi epizódnak, amit *A Magyar Zsidók Lapja* közölt Ady és a szilágysomlyói rabbi találkozásáról. Az elbeszélésből egy olyan magyar költő alakja rajzolódik ki, akit érdekel, hogy mi áll a Talmudban, és azt egy rabbitól kérdezi meg, bár ő maga a vallástörvényben járatlan, így vacsorát rendel a rabbinak is. Az elbeszélés rabbija is példázatszerű, hiszen a magyar irodalomban való jártasságával – ami tevékenységként kívül esik a talmudtanulásra vagy megélhetésre fordított és elfogadott időhasználaton – a nemzeti elköteleződését jeleníti meg *A Magyar Zsidók Lapja*.

„A szobaasszony beszélte Adynak, hogy egy Rosenbaum nevű rabbi Szilágysomlyóról [...] megszállt a hotelben és Ady azt hitte: háborús menekült. Nyomban össze akart ismerkedni vele, [...] Ady szinte vizsgáztatta ezt a vele körülbelül egykorú férfiút, akiről kiderült, hogy mélységesen magyar és hazafias érzelmű, Petőfit nemkevésbé idézi, mint Adyt, s emellett a talmudból tanszéke lehetne. A bibliás Adyt főként ez érdekelte, itt ő akart tanulni s kapva-kapott azon, amikor a rabbi valami talmudmesére telt célzást.”⁹⁷

A nemzeti irodalom és a zsidóság kapcsolatának lehorgonyozottsága a PIH kulturális rendezvényein is nyomon volt követhető, amelyeken a „magyar irodalom nagyjaitól” szólaltattak meg alkalomszerűen a zsidósághoz kapcsolódó részleteket.

„A Pesti Izraelita Hitközség kulturális-társadalmi ügyosztálya [1943.] március 7 én, vasárnap rendezte hetedik irodalmi matinéját a Hollán utcai kultúrteremben. A »Magyar klasszikusok a zsidóságról« — című sorozatban ezen az előadáson Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móra Ferenc és

95 Jókai Mór. *Zsidó Híradó*, 1894. január 4. 4–5.

96 Ballagi Ernő: A csárdás megalapítója Rózsavölgyi Márkus, kinek koporsójánál ott állott a pesti zsidó temetőben: Petőfi Sándor. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 5.

97 Ady Endre esete a szilágysomlyói rabbiival. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. augusztus 29. 9. Szemlél Dénes Zsófia: *Élet helyett órák*. (Pantheon Kiadás, Budapest, 1940.) kötetéből. Lásd Dénes 1980: 148–149.

Móricz Zsigmond zsidó vonatkozású művei kerültek előadásra.”⁹⁸

Reményi Ede 1938-ban meg nem ünnepelt 40. halálzási évfordulója okán emlékezett meg *A Magyar Zsidók Lapja* 1939-ben a zsidó művészeknek a népies műdal elterjesztésében játszott szerepéről. A magyar népzene történetében megjelenő „zsidó népzeneészek” valójában műdalok, magyarnóták szerzői voltak.⁹⁹

„Reményi Ede [...] tudvalevően zsidó szülők gyermeke volt. Atyja egyszerű miskolci iparos volt s észrevéve fia zenei hajlamait, eleinte Miskolcon követett el mindent, hogy zenei kiképzését előmozdítsa, [...] mivel azonban itt nagyon kevésre mehetett, Egerbe költözött, hol néhány magasabb állású pap vette pártfogásába és a bécsi konzervatóriumban a hegedűn teljesen kiképezte magát. Széchenyi István gróf ajánlatokkal látta el Parisba és Londonba. 1848-ban Görgey táborába ment.” [...] Ő kezdette a gyűjtést Petőfi budapesti szobrára s a költség legnagyobb részét ő hegedülte össze itthon tett zenei körútja alkalmával.

A Petőfi és a Széchenyi szoborra ő egymaga 134.000 koronát adott.”¹⁰⁰

– írta *A Magyar Zsidók Lapjának* publicistája.

Az évfordulós irodalmi és nemzeti történelmi kultuszok nem maradtak meg csupán a felekezeti sajtó publicisztikáiban és a PIH által szervezett művészeti, vagy tudományos ismeretterjesztő előadások szintjén. Az uralkodóházhoz kötött, és a közjogi személyek köré szerveződő istentiszteletek mintájára az évfordulós kultuszalakokról is megemlékeztek. Ilyen lehorgonyzottsága volt Kölcseynek és az államalapító királynak is, akikről közös istentisztelet keretében emlékeztek meg a pesti Dohány utcai zsinagógában.

„A Pesti Izr. Hitközség Dohány-utcai főtemplomában ünnepi istentiszteletet rendezett Kölcsey Ferenc halálának 100-ik és Szent István király halálának 900-ik évfordulója alkalmával. A magyar zsidóság e legnagyobb közületének ünnepi istentiszteletei méltó módon sorakoztak a többi vallásfelekezetek ünnepéleihez. [...] A Szent István emlékére tartott ünnepélyes istentiszteleten, szombat délelőtt, a Dohány-uccai templom zsúfolásig megtelt.”¹⁰¹

A szimbolikus politikai rítusok kulisszáikban is igazodtak a magyar nemzeteszméhez. A budai hitközség 1943-ban Szent István napján az újlaki zsinagógában rendezett ünnepi istentiszteleten az „alkalomra nemzeti színű drapériákkal” díszítette fel a zsinagógát. „Az ünnepi istentiszteleten a hitközség elöljárósága és a hadviseltek csoportja is részt vett.”¹⁰² Ezek a lehorgonyzottságok nem csupán a háború időszakára vonatkoztak. Skrek Lipót orthodox kóser szalámi és kolbászkülönlegességek gyárát a *Zsidó Újságban* 1928-ban a Szent István hétre Budapestre felutazó vidékieket megcélozva is reklámozta.¹⁰³ Szent István és a hozzá kapcsolódó augusztusi istentiszteletek arra szolgáltattak alapot, hogy az államról, a zsidó állampolgárokhoz való hivatalos viszonyulásról burkoltan kifejthessék a rabbik és a publicisták a gondolataikat, elvárásait és vágyaikat.

A Szent István év arra is lehetőséget adott, hogy ismét megfogalmazhassák a neológ izrae-

98 „Magyar klasszikusok a zsidóságról” VII. Zsidó Irodalmi Matiné. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. március 11. 6.

99 Művészet és Irodalom – Reményi Ede és a többi zsidó népzeneész. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 26. 14.

100 Művészet és Irodalom – Reményi Ede és a többi zsidó népzeneész. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 26. 14.

101 Hírek — A Pesti Izr. Hitközség Kölcsey és Szent István emlékünnepe. *Egyenlőség*, 1938. augusztus 25. 15.

102 Hírek. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. augusztus 27. 7.

103 Szent István-hét – Skrek húsárú reklám. *Zsidó Újság*, 1928. aug. 10. 11.

lita felekezeti narratívát a közös magyar-zsidó történelemről, ami Kohn Sámuel Dohány utcai hitszónok, rabbi történelemképén nyugodott.¹⁰⁴ Munkácsi Ernő értelmezésében Szent Istvántól a mohácsi csatáig a zsidók biztonságban éltek a magyar királyságban, viszont a mohácsi vést követően Magyarország viszont elvesztette a függetlenségét, a királyság összeforrott a császársággal, így Munkácsi szerint ugyanaz lett a magyar zsidók sorsa, mint a császárság többi zsidójáé. Munkácsi Ernő publicisztikájába a szent istváni állameszme Magyarország megtartója¹⁰⁵. Ez alatt a törvényességet, a jogot és az összes állampolgárt egybeolvasztó nemzetideált értette, ami reflexiónak is tekinthető az első zsidótörvényre.

„Nem ismerjük, hogy mi lesz a magyar zsidóság sorsa. De a historikus tudja, hogy a történet logikája szerint e nemzet fellendülése egybe van kapcsolva a magyar zsidóság sorsával. Aki a magyar zsidóság élete ellen tör, az kardot emel a szentistváni állameszme ellen is. A magyar zsidóság tragédiája csak egy része lehet a magyar nemzet balsorsának — amitől Isten óvjon. Ennek megelőzése a kötelessége ma mindenkinek. Ezzel válik éltető hatóerővé a nagy magyar király élete és szellemi öröksége.”¹⁰⁶

A dualizmus idején kiforrott szimbolikus politika nemzeti nagyjai szintén helyet kaptak a történeti vonalon megfogalmazott apologetikában. Ennek a 19. század végéről ismert egyik toposza volt Kossuth Lajos találkozása gyermekként az újhelyi cádikkal.¹⁰⁷ Kossuth és Haynau állításai más kontextusban a magyar zsidóság nemzeti elköteleződésének igazolásai lettek. A bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltár megnyitása adta annak apropóját, hogy Kossuth mellett a másik oldalt képező Haynaut is idézzék a magyarországi zsidóság 1848–49-es zsidó hazafias elköteleződésének igazolására. 1848 kultusza egyfelől az első világháborús propaganda révén értékelődött fel, másfelől 1927-ben – gróf Klebelsberg Kunó minisztersége alatt március 15-e hivatalos ünneppé tételével – vált az állami ünnepkultúra részévé. Gerő András szerint utóbbit az motiválta, hogy 1848–1849 emlékének erős baloldali használatát próbálta a Horthy-rendszer kezelni.¹⁰⁸ Zsidó olvasatban a szabadságharcban való részvétel a nemzettel való azonosulás, a nemzet iránti lojalitás jelképe volt.. *A Magyar Zsidók Lapja* 1939-ben Haynau idézésével a zsidó szerepvállalást kívánta alátámasztani a modern magyar nemzet meghatározó történelmi eseményében, ami abban az érvelésben nyer értelmet, hogy a zsidó a magyar nemzet része, s nem azzal szembenálló faj.

„Szó szerint idézek a titkos jelentésből: — A zsidók voltak azok, akik különösen — minden tőlük telhető anyagi és szellemi eszközzel — a magyarországi lázadást minden elképzelhető módon támogatták. Csak az ő közreműködésükkel tudott a forradalom olyan nagy kiterjedést nyerni. Haynau aztán részletezi, hogy milyen módon történt a zsidó segítség. Magyarország szabadságharca, amely akkor világszerte évtizedekre kiható becsülést szerzett a nemzetnek, az osztrák főpribék szemében persze mindig csak mint »aljas lázadók forrongása«

104 Vö. Konrád 2016: 664.

105 A fajelmélettel szembeállított szent istváni eszme, és annak védőereje az Actio Catholica országos igazgatójának, Mihalovics Zsigmondnak az 1937-es szentévi programadó írásában is megjelent. Lásd: Jakab 2021: 161. Széchényi György, a Korunk Szava katolikus folyóirat lapalapítója és tulajdonosa szintén elítélte a fajelméletet, és nem tartotta illőnek a Szent István-évhez. Lásd: Jakab 2022: 56.

106 Munkácsi Ernő: Szent István. *Egyenlőség*, 1938. augusztus 11. 1–2.

107 Kertész Mihály: Teitelbaum-dinasztia. A gyermek Kossuth az újhelyi cádikkal. *Egyenlőség*, 1938. szeptember 22. 17.

108 Gerő 2004: 171–172.

szerepelt.”¹⁰⁹

– írta a név nélkül megjelenő cikk.

Levéltári iratokból vett szemelvényeket aktualizált a lap, miközben a cikk által vélhetőleg a német–magyar–zsidó viszonyoknak tartottak tükröt az 1930-as évek folyamán német hatalmi politikai érdekeltségi területté vált Közép-Európában.

„A zsidó anyagi támogatás nélkül az egész magyar nemzeti ellentállás sokkal hamarabb megszűnt volna. »A sváboktól és egy-két másfajta néptől ebben a tekintetben hasztalanul várták a magyarok azt, amit a zsidóságtól megkaptak.« Egyedül a zsidók voltak azok, — írta Haynau, — akik a Kossuth-bankót még a legutóbbi időben is teljes értékében megtartották. Azt a pénzt, amelyet a csapatoknak Bécsből küldtek, továbbá azt, amely a kereskedelem és egyéb forgalom útján a többi tartományból Magyarországra került (az ország »részleges első« okkupációjakor), csakis ők segítettek Debrecenbe. A zsidók az okai, hogy Kossuth magyar bankjegyei akkora névértéket tarthattak meg. [...] Még a legutóbbi időben is rá tudták venni számos vármegyében a népet arra, hogy terményeit Kossuth-bankóért odaadja.”¹¹⁰

A szöveg Haynaut, a magyar nemzeti történetírás negatív szereplőjét használta arra, hogy a zsidók magyar nemzethez tartozását kimondja: „Haynau végül határozottan tiltakozott az ellen, hogy a pénzbüntetések közül egyetlen krajcárt is elengedjenek, mert ezek a zsidók tulajdonképp »javíthatatlan magyarok« és eszességük, összeköttetések, kiirthatatlan magyarszeretetük kizár minden kedvező lehetőséget.”¹¹¹ A *Magyar Zsidók Lapja* Haynau állításait a magyarországi zsidók hazafiságáról Kossuth állítása révén támasztotta alá.

„Amit Haynau zsidó gazságnak nevezett, arról Kossuth angliai partraszállásakor így beszél: »Nemcsak azt köszönöm meg az angol zsidóságnak, hogy annyi magyar emigránsra segít, de majd legközelebb hosszabban szólok azokról, akik a magyar névtelen félistenek (the unnamed demigods) között, mint nemeslelkű zsidók (noble Jews) váltak ki.«”¹¹²

A közös nemzeti múlt toposzainak idézése vagy felmutatása mögött meghúzódó elvet A *Magyar Zsidók Lapja* akkor mondta ki, amikor 1938-ban a budapesti Zsidó Múzeumból az emancipációs kiállítás elkészültéről tudósított, valamint akkor is, amikor 1939-ben Vida könyvét – és a zsidóság magyar voltát – a Nemzeti Figyelővel szemben védelmébe vette. Ez előbbiről írták:

a „kiállítás nem látványosság, hanem eleven forrás. A belőle merített tanulságok fokozzák kitarításunkat, az a multat öntudatosan ismerő és a jövőbe bizakodóan tekintő közszellemet teremti.”¹¹³

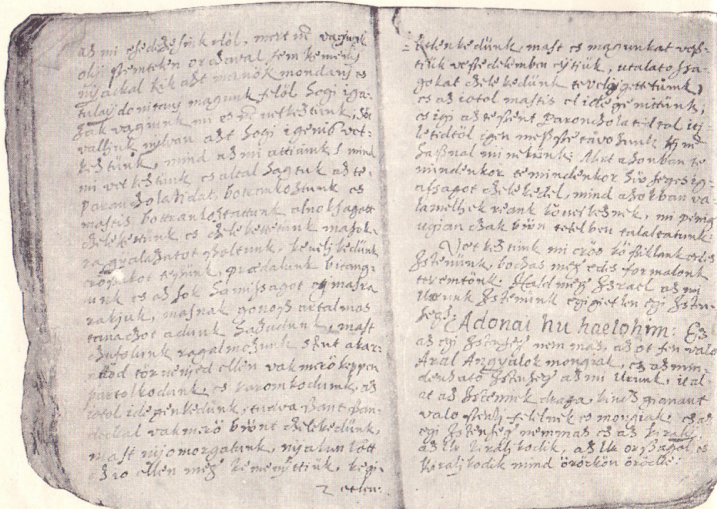
109 Emlékkönyv – Haynau. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 9.

110 Emlékkönyv – Haynau. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 9.

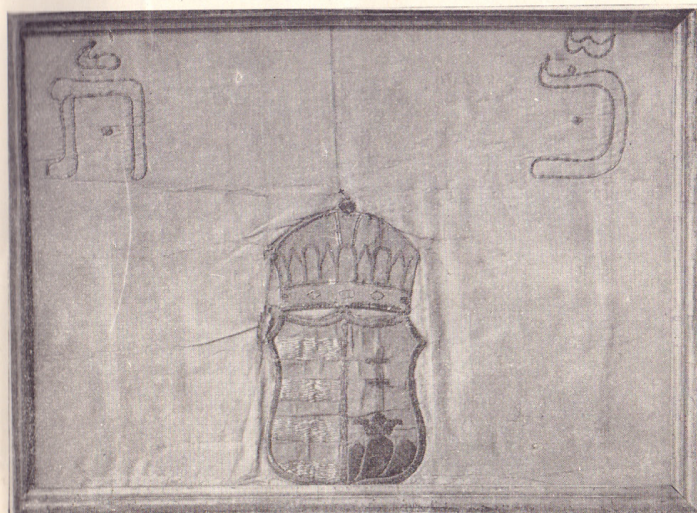
111 Emlékkönyv – Haynau. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 9.

112 Emlékkönyv – Haynau. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 9.

113 Munkácsi Ernő: Vasárnap nyílik a zsidó múzeum emancipációs kiállítása. *Egyenlőség*, 1938. március 3. 11.

1600 körüli szombatos imakönyv

A monori zsidó hitközség frigyszekrény függőnye 1825-ből

Az *Ítéletek!* illusztrációja: szombatos imakönyv és monori frigyszekrényfüggöny

Az utóbbi eset – a Vida könyvét ért támadás – okán jelentette ki A Magyar Zsidók Lapjának publicistája, hogy

„a magyar nemzet története az elmúlt száz évben Kossuth, Görgey, az Andrássy Gyulák, Tiszák, Deákok, Wekerlék, Bánffyak és a Bethlenek ajakával és tetteivel felel erre a támadásra. Az ő szavakkal és az ő tetteikkel, akik megbecsülték és elismerték a magyar zsidóság hazafias nemzetépítő munkáját”.¹¹⁴

Ebben a megfogalmazásban a nemzeti nagyok érdeme és autoritása állt szemben a hozzájuk fel nem érő antiszemiták vádjával. Az érvelés évtizedeken keresztül egy hierarchikus, vertikális viszonyt éreztetett a zsidóság mellett kiálló autoritások és az antiszemitizmust valló személyek, társadalmi csoportok között. Így lettek az antiszemiták kóros elmeállapotúak vagy rosszerkölcsök, alsóbb társadalmi rétegek esetében pedig filantróp kultúrmisszióval társadalmi felemelés révén megjavíthatóak.¹¹⁵

A lojalitáskinyilvánítás toposzai a modernkori magyar történelemben ágyazva később is jelen voltak. 1941-ben Munkácsi Bernát fia, Munkácsi Ernő, a Zsidó Múzeum igazgatója sorba

¹¹⁴ *Ítéletek!* A *Magyar Zsidók Lapja* 1939. május 4. 2.

¹¹⁵ Lásd bővebben Glässer 2016.

rendezte a modernkori nemzeti történelemnek azokat a hűségnyilatkozatait,¹¹⁶ amelyek a magyar-zsidó történelem narratívumában a közös alapot jelenthették.

„A zsidóság a hűség népe. Vallásához való tántoríthatatlan hűsége tartotta fenn az évezredek szenvedései közt és hazájához való vérthullató áldozatkész ragaszkodása szerezte meg számára honfitársainak megbecsülését s azt az erkölcsi alapot, amely egykor a többi vallásban levő polgárokkal való egyenjogúsításhoz vezetett. A hűség útjáról a magyar zsidóság sohasem hagyta magát eltántorítottani történelmének évezredek pályáján. [...] A magyar zsidóság a magyarsághoz tartozik és ezen a tényen nem változtathat, hűségünket nem befolyásolhatja a magyar zsidóság jelenlegi sorsa. [...] Tartsuk meg a történelmi látóhatárt és ne higgye senki, hogy mindez csak a múlté. Az évezredek sorscsapásai között megtanultunk, túrni és szenvedni, de hinni is. Hiszünk az Egy Istenben és a Magyar Igazságban. Járjuk tehát a hűség útját, miként már évezredekkel ezelőtt hirdette ezt számunkra a Próféta: »Igyekeztek a városnak jólétén, amelybe küldöttelek titeket és imádkozzatok érte az Urhoz, mert annak jólétében lesz a ti jóléteket.« (Jeremiás 29, 6.)»¹¹⁷

A magyar-zsidó történelem oktatásának működésére világított rá *A Magyar Zsidók Lapja* által, az orthodox felekezeti publicisztikából átvett cikk. Ez az írás a magyar-zsidó közös alapként szolgáló történelmi narratívumnak a 19. század végi szocializációban betöltött szerepéről írt példázat volt, amit gróf Apponyi Albertnek és Frankl Adolf orthodox elnöknek mondott el Baneth Sándor az 1920-as évek elején a képviselőház folyosóján. Az elbeszélés szerint:

„a bonyhádi ev. ref. algimnáziumban, amely akkor jóságosan bölcs luteránus paptanár-igazgató vezetése alatt állott, a IV. osztály négy zsidó vallású diákja Magyarország történelmével párhuzamosan tanultuk a zsidók történetét Magyarországon. A történelemórán a 20 nemzsidó magyar és sváb gyerekekkel együtt tanultuk a honfoglalást, a rákövetkező hittanórán pedig mi négyen dr. Kohn Sámuel akkori budapesti főrabbi könyvéből a következőket tanultuk: »A zsidók történelme Magyarországon az ókor homályába vész. Sok jel mutat arra, hogy a Dunamedencében a régi rómaiakkal, Augustus és Tiberius idejében jöttek be, de az egészen bizonyos, hogy a különféle népek között, akik a honfoglaláskor ezt a területet bírták, több vidéken zsidók is laktak, kiket a honoszerző magyarok már itt találtak. [...] De az itt talált, már itt született zsidókon kívül a honfoglaló magyarokkal együtt is jöttek zsidók. [...] Annál a szoros szövetségnél és a rokoni kapcsolatoknál fogva, amely a magyarok és a zsidó hiten lévő kazárok között fennállott, kétségtelen, hogy Árpád honoszerző hadai közt voltak olyanok is, akik a zsidó hitét vallották és az Újhazában talált zsidók mellett Magyarország legrégebb zsidó lakosságának zömét képezték.« Ezeket tanultuk mi négyen, kis zsidó diákok, a hittanórán, miután a megelőző történelemórán a husz nemzsidó magyar és sváb gyerekekkel együtt tanultuk a csodaszarvas regéjével kezdődő és országalapító Szent István király megkoronázásával befejeződött honfoglalás történetét. [...] A rákövetkező héten a latin órán azt tanultuk, hogy egy római patrícus kúriájának bejárata fölé a következő büszke szavakat íratta: »En ego pars Patriae — haec mea pars Patriae.« (A Hazának én is része vagyok — ez az én osztályrészem a Hazából.) Egyikünknek feltűnt ez az érdekes hármass coincidentia és felhívta rá a rabbi ur és kisdíák hitsorsosainak figyelmét. Ettől fogva, amikor a rabbink, aki nem volt ugyan ékes hitszónok, de annál lelkiismeretesebb hitoktató volt, mindenkor a magyar történelemóra

116 Magyarsághoz tartozás nyilatkozatai: 1) az 1790–91. évi országgyűléshez intézett felterjesztés, 2) 1847-ben az országgyűléshez intézett nyilatkozat, 3) Vázsonyi Vilmos nyilatkozata Trianonról és a magyar zsidóságról, 4) a magyar királyi kúria határozata 1924-ben, amely szerint „Magyarországon jogászai szempontból zsidó nemzetiségről beszélni nem lehet!” (C. B. I. 1988f 1924.)

117 Munkácsi Ernő: A hűség útján. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. január 30. 1.

tananyagával párhuzamosan folytatta a magyarországi zsidók történetének előadását: [...] Serdü-lő kis eszünkkel is megértettük, amire a mi bölcs hitoktatónk — mindössze néhány esztendővel a tiszzaeszlári vérvád után — sohasem mulasztotta el külön ráirányítani figyelmünket, hogy magyar Hazánk fennállása óta, a legvérvizarosabb századokban is, a nekünk juttatott »pars Patriae« sokkal nagyobb volt, mint a Szent István birodalmától nyugatra fekvő úgynevezett művelt nyugateurópai államok bármelyikében, Spanyolország mellett beleértve Franciaországot és Angliát is.»¹¹⁸

Clifford Geertz felveti, hogy a valóságról alkotott modellek egyúttal a valóság megalkotására is szolgálnak, ahogyan elképzeljük és felfogjuk a körülöttünk lévő világot és az abban elfoglalt helyünket, úgy fogunk később cselekedni, és cselekedeteink következményeivel visszahatva rá, alakítani a bennünket körülvevő világot.¹¹⁹ Mindkét beszédmód a zsidókról visszahatott a beszélőikre, az előbbi a nemzeti elköteleződést építette, míg utóbbi a társadalom ellentétekre és térfoglalásokra épülő szemléletét.

A Magyar Zsidók Lapja azáltal, ahogyan a *Nemzeti Figyelő* cikkét kivonatolta, rámutatott arra is, hogy a nemzeti történelem és kultúra részeseként bemutatott magyar izraeliták vagy kitért zsidók inkább váltak az új antiszemita zsidó-tematizálásban a gúny céltáblájává, mint érvvé. *A Magyar Zsidók Lapjának* névtelen publicistája ugyan más szavakkal, de kimondta, hogy a *Nemzeti Figyelő* csak ellentétpárban tudott gondolkodni: zsidó és magyar egymást kizáró fogalmaiban.

74

„Az új antiszemitizmus fellángolása óta alig olvastunk olyan brutális és szélsőséges támadást a magyar zsidóság ellen, mint a Nemzeti Figyelő cikke. Ez a cikk sorra megbántja és kigúnyolja azokat a nagyságokat, akiket a magyar zsidóság a nemzetnek adott az elmúlt évszázadban. Ez a cikk képes arra, hogy a maga elvakult gyűlöletében kijelentse, hogy ő »nem ismer sem zsidó magyart, sem magyar zsidót«. Ez a cikk képes arra, hogy Kiss József legszebb hazafias verséről azt írja, hogy az »álpáthosz és cukorvizes szirupoldat«; ez a cikk képes arra, hogy Farkasházi Fischer Móricról, a herendi porcellángyár megalapítójáról azt írja, hogy ő volt »kerékkötője és elgáncsolója minden magyar kezdeményezésnek«. Ez a cikk képes arra, hogy Kossuth Lajos híres barátjáról, Heilprin Mihályról írja, hogy »csak egy vak ideológia jóvoltából« lehetett sajtófőnök. Ez a cikk képes arra, hogy sárral dobálja meg Helfi Ignác, Csemegi Károly, Falk Miksa emlékét. Ez a cikk képes arra, hogy kigúnyolja az Akadémia zsidóhitű tagjait, Ballagi Mór, Munkácsi Bernát, Simonyi Zsigmond neve mellé kérdőjeleket aggatva — és ezek a kérdőjelek azt akarják jelenteni, hogy hogy is hívták azelőtt ezeket a világhírű nagyságokat? Ez a cikk képes arra, hogy Róna József és Ligeti Miklós szobrászokat,

Molnár Ferenc, Sebők Zsigmond írókat megfricskázza. Bihari Sándort, a nagy festőt pedig úgy állítja be, hogy neki »rosszul állt a díszmagyarja«... Ez a cikk arra is képes, hogy kijelentse: »Le kell mosni azt a gyalázatot, amit a mult örökül hagyott...«¹²⁰

A neológ izraelita sajtóban megjelenő apologetika és a zsidótörvények kapcsolatának szer-

118 Baneth Sándor: Ezeréves magyar-zsidó sorsközösség. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. július 31. 6.

119 Geertz 2001: 79, 81, 383.

120 Ítéljetek! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 2. A kötet szerkesztését, a kiadványt ért támadást érdemes a zsidó kulturális rendezvények, aktuális előadások és évfordulók fényében szemlélni. A herendi porcellángyár példája az alapítás centenáriuma és az alapító leszármazottjainak a Zsidó Szabadegyetemen a család magyar ipar kiépülésében játszott szerepéről tartott előadás (A Farkasházi-Fischer-család a magyar iparban) eseményei felől értelmezhető. A Herendi Porcellángyár centenáriuma a Szabadegyetemen. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. december 7. 4.

kesztői értelmezésére is egyértelműen rámutat az Ítéleték körüli sajtóvita.

„Micsoda gyalázatot? Azt, hogy a magyar zsidóság ilyen sok kiváló, halhatatlan nagy embert adott a magyar nemzetnek és a magyar kultúrának. Ez az »a gyalázat, amelyet a mult örökül reánk hagyott«. De szerintünk lemosni ezt a gyalázatot azt jelenti: elfelejteni a magyar nemzet történetéből az elmúlt száz esztendőt! Ez a mi rövid megjegyzésünk a Nemzeti Figyelő cikkére. Azt sem tagadjuk, fáj és sajog a szívünk, hogy ezt is meg kellett élnünk, a második zsidótörvény megszavazásának szomorú hetében.”¹²¹

Korein Dezső az Orthodox Központi Iroda publicistájaként úgy írt az izraelita felekezeti apologetikáról, hogy az csupán egy felekezeti belső kört tud megszólítani. Más nyelvezetet szükséges látva, a felekezeti lapokból történő kilépést szorgalmazta. Korein intenzívebb formában tartotta kívánatosnak a zsidó intézményi apologetikát és az antiszemita vádak elleni fellépést. „Semmikép sem tartom szerencsés állapotnak, hogy a hivatalos zsidóság e sátáni hadjáratl szemben lanyha politikát folytat, ahelyett, hogy a hamis és minden alapot nélkülöző rágalmat népszerű közleményben megcáfolná.”¹²² Az antiszemitizmus elleni fellépés olvasóközönségét az izraelita felekezeti lapokon kívül képzelte el:

„Felekezeti lapjainkat főleg a zsidó társadalom olvassa, azt pedig nem kell felvilágosítani. Szükség volna tehát oly publicitásra, amely az antiszemita sajtó részéről egyoldalúan és elfogultan beállított zsidóellenes dolgok regisztrálását ellensúlyozza és a keresztény közvéleményt a tiszta meglátás és igazságosság útjára terelné.”¹²³

Korein célja – saját bevallása szerint – kettős volt: megvédeni a felekezeti becsületet és szolgálni a felekezetközi békét.

121 Ítéleték! *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. május 4. 2.

122 Korein 1935: 8.

123 Korein 1935: 9.

ZSIDÓK A „NEMZETI TÁJBAN”

A zsidó térfoglalás vádja a társadalmi beágyazottságot, a számarányt és a lojalitást a nemzethez tette a vita tárgyává. A neológ apologetika szintén megjelenítette a térbeliséget, de másként: a nemzeti keretek között megragadott táj különböző értékkel felruházott vidékeiként és a történeti mélység, a kontinuitás térbeli felmutatásaként. Ezek az írások a nemzeti történelemben való begyökereszettség térbeli lehorgonyozottságait voltak hivatottak megmutatni.

Milotay István szélsőjobboldali politikus, parlamenti képviselő lapjaiban, a *Magyarságban*, s később az *Új Magyarságban* jelentek meg főként azon vádak, amelyekre az *Egyenlőség*, majd *A Magyar Zsidók Lapja* válaszul a nemzeti történeti térbeli lehorgonyozottságot mutatta fel. Milotay vádol

„bennünket azzal, hogy a 100—150 éves asszimilációnk hazugság volt, melyet csak arra használtunk fel, hogy itt vagyont és pozíciót szerezzünk, az igazi vonzódásunk azonban Palesztina felé sódárog [...] Szó van ezekben a vádakban az idegen imperializmusról, a forradalmiság veszélyéről, a másokkal megférti nem tudásról és a másokat kizsákmányoló összeférhetlenségről. Nem tetszik Milotay Istvánnak sem a testünk, sem a lelkünk. Kifogásolja a kultúránkat és a gazdasági tevékenységünket.”¹²⁴

– olvasható az *Egyenlőség* egyik 1933-as cikkében.

76 Az *Új Magyarság* alakulásától elvitatta a határon túli zsidóság nemzethez való lojalitását,¹²⁵ s terjesztette az illojalitás vádját, ami a megvalósult revízió során is konzekvens vád volt a viszszaadott területek zsidóságára.¹²⁶ 1938 októberében az *Egyenlőség* egyik cikkében nyomtatásban is megjelenteti azt a szerkesztői koncepciót, ami a történeti elbeszélés apologetikus használatára vonatkozott.

„A másik cél [a szélsőjobboldal részéről – G.N.]: felkavarni és megzavarni a magyar zsidóságot. Azt a magyar zsidóságot, amely együtt örvend, együtt remél, együtt lélegzik a nemzettel, a társadalommal, a hazával. A folytonos provokációkra nekünk nem lehet és nincs is más válaszuk, mint az adatok és okmányok végtelen sorozata, melyet napvilágra hozunk ezekben a napokban. Ezek az adatok és ezek az okmányok a történelmi igazság érhangjával bizonyítják, hogy húsz éven át mi is volt a magyar zsidóság szerepe a csehek által elrabolt területeken. Ha az urak mindenáron zsidókérdést akarnak bevinni a magyar igazság szent ügyébe, ám legyen.”¹²⁷

124 Ballagi Ernő: A Hatvany bárók és Milotay. *Egyenlőség*, 1933. szeptember 9. 1.; Milotay új lapjának német nemzeti szocialista irányultságáról lásd még: „Kit köll mögverni?” – „Őszi ám a fene a zsidót...” Hogy indul egy új anti-szemita napilap Magyarországon? *Egyenlőség*, 1934. szeptember 1. 4.

125 A Hegedűs Nándorok. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 23. 7.; Az erdélyi zsidók küzdelme a magyarságért. *Egyenlőség*, 1934. október 13. 5.; Neszlényi Mátyás: A zsidóság hősi küzdelme Nagyváradon a magyarságért. *Egyenlőség*, 1934. december 22. 17.

126 A teljesség igénye nélkül: Az Új Magyarság tovább rágalmazza a felvidéki zsidóságot. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 9.; Nem a nemzet hangja! *Egyenlőség*, 1938. október 6. 6.; Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 3.; A kisvárdai rádió. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 4.; Hubay Kálmán képviselő. *Egyenlőség*, 1938. október 20. 1–2.; Kincs Izidor: Tiltakozás. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 6.; Molnár Endre: Az erdélyi zsidóság és a román statisztika. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. április 17. 7.

127 Nem a nemzet hangja! *Egyenlőség*, 1938. október 6. 6.

A visszacsatolással ismét az izraelita intézményrendszer kötelékébe került hitközségek a 19. század folyamán kialakult neológ izraelita történelemszemlélet mentén kerültek bemutatásra. Jó példája ennek Komárom esete, ahol az együttélést a 19. századi modernizálódó magyar nemzet integrációs narratívumáig,¹²⁸ a honfoglalásig vitték vissza.

„A felszabaduló Komárom városában már a honfoglalás idejében laktak zsidók, akik hosszú évszázadokon át a város felvirágoztatása körül nagy tevékenységet fejtettek ki. Az újabb idők főbb mozgalmából kiemeljük az itt következő érdekesebb történelmi adatokat”.¹²⁹

– kezdte a felsorolást az *Egyenlőség* 1938-ban.

Az *Egyenlőség*, és később *A Magyar Zsidók Lapja* a megvalósult revízió során a szélsőjobboldali, esetenként jobboldali vádakkal szemben a visszacsatolt területek és jelentős történelmi városok közösségeit mutatta fel.¹³⁰ Az orthodox izraelita publicisztika ettől abban tért el, hogy nem a nemzeti vonatkozások álltak a középpontban, hanem zsidó közösségek vallásossága és történelmi gyökerei.¹³¹

A főváros és a két világháború közötti Magyarország jelentősebb városainak zsidó múltja is megjelent a zsidóság és „térfoglalás” vádak nyomán megfogalmazott történelmi alapú apologetikában.¹³²

Az *Egyenlőség* a vádak fogalmi keretében adandó cáfolatok helyett a *Nemzeti Figyelő* és általában véve az az antiszemitizmus új diskurzusa esetében tudatosan a történelmi múltat mutatta fel válaszul érvként. A szerkesztői okfejtés szerint az új típusú antiszemitizmussal, amely a térfoglalásról–visszaszorításról beszél, a saját fogalmi rendszerében vitázni meddő dolog volt.

128 Lásd Varga 2017.

129 Erdődi Jenő: Komárom. [Magyar-zsidó kronológia honfoglalásig] *Egyenlőség*, 1938. október 13. 13.

130 A csehszlovák kormány egyik lapja megfenyegeti a zsidókat, mert tüntetően magyarul beszélnek! *Egyenlőség*, 1938. május 19. 9–10.; A cseh bitorlók a magyar zsidók ellen. *Egyenlőség*, 1938. október 6. 1–5.; Hevesi Simon: A közeli viszontlátás reményében... Kassa. *Egyenlőség*, 1938. október 6. 6.; A magyar zsidóság a magyar Felvidékért! *Egyenlőség*, 1938. október 13. 1–2.; Kramer Miksa: Ipolyság. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 3.; Erdődi Jenő: Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13. 13.; Kiss Arnold: Ungvár. *Egyenlőség*, 1938. október 20. 7–8.; Paál Jób riportsorozata: Munkács 1938 ősze... *Egyenlőség*, 1938. november 3. 7–8.; Visszatért Ruszinföld zsidósága. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. március 23. 4.; Szabolcsi Lajos: Erdély és a magyar zsidóság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. szeptember 19. 5.; Szepessi Miksa: Százéves a kassai zsidóság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. szeptember 19. 7.; A Délvidék magyar zsidósága. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. április 17. 3–4.

131 Glässer – Zima 2020: 232–233.

132 Sós Endre: A magyar városok és a zsidókérdés. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. november 23. 3–4.; Sós Endre: A magyar városok és a zsidókérdés. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. november 30. 7.; A sorozat folytatásos volt, amely végül önálló kötetként jelent meg. Ismertetését *A Magyar Zsidók Lapja* közölte: Bródy Ernő: Zsidók a magyar városokban. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. november 6. 5.; Régi vasmegyei zsidók. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. május 16. 4.; A győri zsidók. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. augusztus 22. 6.; Erdődi Jenő: A Széchenyi-szobor megalkotója. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. augusztus 21. 5.; Mióta laknak zsidók Budapesten? Néhány régi márványtábla Budán. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. dec. 10. 7.; Hírek — A budai hitközség kulturmatinjá. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. január 14. 7.; A kétszázéves Győr szabad királyi város és a zsidóság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. március 11. 3–4.

„A Nemzeti Figyelő, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének hivatalos lapja, a második zsidótörvény után sem hagyja abba az antiszemita agitációt és úgyszólván minden számában közöl egy-két terjedelmesebb cikket a zsidókérdésről. Multheti főzsidócikke a magyar városok »elzsidósodásával« foglalkozik és megfújja a riadót a városokban folyó »zsidóterjeszkedések« megakadályozására. A TESZ hivatalos orgánuma azt kívánja, hogy »félrebeszélés, protekció, szájalom és irgalom nélkül« intézzék el a zsidóproblémát az »élet és halálharcát vivó magyarság, magyar faj érdekében!« Nem óhajtunk elméleti vitába szállni a Nemzeti Figyelővel. Régen tisztában vagyunk azzal, hogy minden vita eleve meddőségre van kárhoyztatva, hiszen e lap szerkesztői és zsidószakértői teljesen meggyőzhetetlenek. Éppen ezért nem is sorolunk fel érveket annak a bizonyítására, hogy Magyarországon, az agyonhangoyztatott zsidókérdés mellett, sokkal fontosabb létkérdések várnak megoldásra. Csupán arra szorítkozzunk, hogy az önkényesen összehordott »adatokra« ugyancsak adatokkal válaszoljunk. Mégpedig olyan adatokkal, amelyek kissé más színben tüntetik fel a zsidóságnak a magyar városok kialakítása és fejlesztése körüli szerepét.«¹³³

- olvasható a cikksorozat indító szövegében.

KEVEREDŐ ÉRVELÉSI MÓDOK TANULSÁGA

Az antiszemitizmust kontextualizálni kell – David J. Fine szerint.¹³⁴ A tanulmányban vizsgált források esetében az antiszemitizmus intézményi percepcióiról és apologetikájáról érdemes hasonlóképpen szólni. Ahogyan az első világháborús német antiszemitizmus fronton való megtapasztalásánál Fine rávilágított arra, hogy a német nemzeti elköteleződés és a zsidóság az izraelita katonákban nem ellentétpárok pólusaiként csapódott le,¹³⁵ úgy az évtizedekkel későbbi magyarországi antiszemitizmus-percepció és zsidó apologetika sem a magyar nemzeti elköteleződés és a zsidóság ellentétpárjában gondolkodott. Ha elfogadjuk, hogy a különböző európai államok zsidósága a helyi nemzeteszmékkel azonosult, s ennek egyik kifejeződési és megnyilvánítási formája a Nagy Háború patrióta lelkesedése volt, akkor más megvilágításba kerül az izraelita nemzeti apologetika, mintha pusztán a végkifejlet, 1944 felől néznék. A Nagy Háborúban, mind a központi hatalmak, mind pedig az antant zsidóságai azonosultak a patriotizmussal, a háborús célokkal, és a humánus alapján álló jótékonyisággként felfogott törekvésekkel.¹³⁶ A háborús célokért való lelkesedés – Fine szerint – nem volt jellemző az egész német társadalomra: a városi középosztályt hatotta át és nem az alsó néposztályokat. Az első világháborús elköteleződés a zsidók társadalmi elhelyezkedésével volt magyarázható, valamint azzal, hogy a háború kiváló alkalmat nyújtott a németiség iránti elkötelezettség bizonyítására. Az első világháború esetében a német középosztály általános jelenségéről beszélhetünk, aminek megnyilvánítása az adott társadalmi réteghez tartozás kinyilvánításának tekinthető.¹³⁷ Ennek párhuzamaként az első világháborúig, s azt megelőző emancipációs évtizedekig visszanyúló nemzeti történeti látószög használatát Magyarországon a neológ izraelita felekezeti publicisztikában, s részben az orthodox irányzat körében réteghovatartozásuk, és az általa megszabott keretek felől érdemes értelmezni. A magyar nemzeteszmével való azonosulás, és annak apologetikus használata a felekezeti intézményi elit és publicisztika esetében főként a középrétegekhez tartozásból eredt, a vészkorszakkal megszűnt polgári világ sajátja. Ez az önmeghatározás és réteghovatartozás teszi érthetővé, hogy miért távolították el a nemzettől – amelyhez tartozónak érezték magukat, és amelybe integrálódni szerettek volna néhány emberöltő során – az antiszemitizmus jelenségét. A szélsőjobboldali vádakat ugyanis az *Egyenlőség* német eredetűnek tekintette, ami jól illeszkedett a lap és a neológ zsidóság azon toposzába, miszerint a zsidóellenesség idegen eredetű gondolat a magyar nemzet történetében.¹³⁸

134 Fine 2012: 3.

135 Fine a többségi társadalmi identifikáció részét képező kisebbségi identitásként fogja fel a zsidó identitást. Fine 2012: 5–7.

136 Fine 2012: 7.

137 Fine 2012: 11.

138 Vö. Zima 2008.

„Ha Milotayékban csak szemernyi igazságérzet is volna, akkor [...] felhagynának azzal az alaptalan izgatással, melynek a többi erdélyi magyar zsidóra vonatkozóan sincs semmi alapja. És nem glorifikálnák, mint követendő nemzeti ideált, a német politika zsidó ellenességét...”¹³⁹

– írta 1934-ben az *Egyenlőség* az *Új Magyarság* eszméinek forrását megjelölve. Ezt a toposzt fogalmazta meg az *Egyenlőség* szerkesztősége Csilléry András szélsőjobboldali orvos-politikusra reflektálva is.

„Ami pedig Csilléry urnak a főváros közgyűlésén elhangzott kijelentését illeti, hogy »lehet még nálunk is harmadik birodalom« arra azt válaszoljuk: lehet, hogy ezt Csilléryék nagyon szeretnék. De a józan magyar nép és az európai gondolkodású magyarság meg fogják akadályozni, hogy itt is harmadik birodalom legyen.”¹⁴⁰

Milotay lapjának antiszemita írásait szemlélő *Egyenlőség* dr. Közi-Horváth József győri szemiariumi felügyelő, római katolikus pap vezércikkét idézve közölte egyúttal azokat a vádakokat is, amelyeknek apologetikájaként fontossá vált a közös nemzeti múlt.

„Mindaz a baj és rombolás, amit a liberalizmus és marxizmus számlájára irnak, tulajdonképpen a világ zsidóságának tehertétele. A lelkekből kiölte a keresztény világnézetet, elbágyasztotta a faji öntudatot. A bankok páncélszekrényeiben, a kartekek diktatúráján, a szabadkőműves páholyokon, a munkásvezéreken és népbiztosokon keresztül tulajdonképpen a nemzetközi zsidóság uralkodik felettünk. [...] Az új magyar antiszemitizmus csendes és következetes. Ide komoly felkészülés és komoly akció kell. [...] Nekigyürkőzés a jövőnek: visszavenni a mienket! Az ébredező faji öntudat irredentája az elorzott ezeréves örökségért.”¹⁴¹

80

A vita az „ezeréves örökség” történeti narratívuma körül folyt az antiszemita vádakra adott apologetikában. Ennek a múltnak a megjelenítése alkalmanként változott mélységében, de a nemzeti történelemszemlélet kiemelt csomópontjai köré szerveződött és szimbolikus jelentőséggel bírt. Az apologetika megfogalmazásának ideje felől szemlélve a közelmúlt meghatározó történelmi eseménye a Nagy Háború volt és annak hőskultusza, ami szorosán összefonódott a határrevízió ügyével és az újabb háború eseményeivel. A háborús hőskultusz a közös harcot és áldozatot jelenítette meg a nemzetért, amihez már a Nagy Háború propagandájában a nemzettel való összeforrás gondolatát kötötték.¹⁴² A nemzeti elköteleződés bizonyítása az *Egyenlőség* hőskultuszában is megjelent: zsidó frontarcosok például a magyar nemzethez való lojalitás kinyilvánításaként nyilvánosan ítélték el a cionizmust, amiről az *Egyenlőség* is tudósított. 1938 januárjában a PIH közgyűlésén, amelyen Patai József Theodor Herzl emlékének megörökítését kérte a hitközségtől, a magyar frontarcos tisztek nevében Kertész Imre „ünnepélyes deklarációt olvasott fel, melyben a frontarcosok éles tiltakozását jelentette be a *cionista mozgalommal* és a *cionista agitáci-*

139 A Hegedűs Nándorok. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 23. 7.

140 Új antiszemita hullám? *Egyenlőség*, 1934. december 22. 2.

141 Milotayék. *Egyenlőség*, 1934. november 10. 8. Az idézett 1934-es cikk egyértelműen antiszemita hangvételű, ami az utolsó soraiból is tükröződik: „Mindaddig égő, üszkösödő seb marad a magyarság testén [a zsidóság – G.N.], míg valamiképpen meg nem oldják.” Országgyűlési képviselőként 1944. március. 22-én az alsóházban azonban tiltakozott a német megszállás ellen, 1944. szeptember 2-án pedig elítélte a zsidók tömeges deportálását. Lásd Viczián 2002.

142 Lásd A magyar zsidó hadviseltek drámai felhívása a keresztény bajtársakhoz. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. november 23. 1–2.; Aki hazájával szemben kötelességét teljesítet azzal szemben a haza is teljesíteni akarja kötelességét. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. december 7. 7.

ával szemben.”¹⁴³ A jelenség gyökere és párhuzama a központi hatalmak közbeszédében keresendő. Jóval az 1916-os német zsidó cenzus előtt megkérdőjelezték Németországban a zsidók hősi és önfeláldozó tettekre való alkalmasságát,¹⁴⁴ amelyből mind Németországban, mind Magyarországon egy apologetikus, a hősiességet és a nemzethez tartozást bizonyító zsidó hőskultusz nőtt ki, amely tettekkel, számarányokkal, kitüntetésekkel és szentírási párhuzamokkal érvelt. Az utóbbiak közül a Makkabeus hősök példája neológ és cionista értelmezésben más-más olvasatot kapott,¹⁴⁵ antiszemita olvasatban viszont az elvitatás tárgyává vált.¹⁴⁶ A zsidó hőskultusz és a bizonyítani kívánt patriotizmus felől nyer értelmet a német cionista szövetség és a német zsidó frontharcosok szövetsége között 1934-ben kialakult ellentét, melynek eredményeként a két szervezet a tagjai számára kölcsönösen megtiltotta a másik szervezet munkájába való bekapcsolódást.

„A »Der Schild«, mely a német zsidó frontharcosok lapja, legutóbbi számában »A válaszáton« címen leszámol a cionizmussal. Az egész szám ennek a politikai hitvallásnak a jegyében áll és éles határvonalat von a nemzeti zsidó felfogással szemben. Ennek az állásfoglalásnak az előzménye az, hogy a Németországi Cionista Szervezet legfőbb határozatilag kimondta, hogy tagjainak tilos a német zsidó frontharcos szövetséghez, sőt annak sportcsapatjaihoz való tartozás is.”¹⁴⁷

– tudósított az *Egyenlőség*.

Hasonló ellentét jött felszínre 1938 januárjában a PIH már említett közgyűlésén. A front-harcos érvek is hasonlóak voltak, mint a Fine által vizsgált német zsidó frontharcosok esetében: cionisták veszélyeztetik a zsidó elit elfogadottságát a többségi társadalomban, és az első világháború egy kiváló alkalom volt arra, hogy bizonyítsák elkötelezettségüket a nemzet, a haza, a császár iránt. A cionisták a fővonalbeli zsidó stratégia számára kihívást jelentettek, mert olyan zsidó nemzeteszmét képviseltek, amely mind a nem-zsidók, mind pedig a zsidók szemében azzal a törekvéssel szembe menőként hatott, amely a zsidóság teljes társadalmi elfogadottságáért küzdött.¹⁴⁸ Az *Egyenlőség* említett 1938-as cikkét követő lapszám egész terjedelmében közölte Kertész azon nyilatkozatát, amelyben a PIH-tól a cionistáktól való nyilvános elhatárolódást, és a zsidó vallású magyar frontharcosok hitközségi munkába való nagyobb arányú bevonását kérték. A kérés mögött egzisztenciális problémák is álltak, amelyekre a deklaráció rámutatott. Az elhatárolódást – Fine által bemutatott német tendenciákhoz hasonlóan – azzal indokolták, hogy „a mai helyzetben a cionista eszméknek még a hangoztatása is ártalmára van a magyarság és a magyar zsidóság egyetemes érdekeinek”.¹⁴⁹ A cionizmusban ugyanis lehetséges támadási felületet láttak.

„A jelenlegi helyzet a cionisták feltétlen félre állását követeli meg, nem pedig félremagyarázható eszmék propagálását. Amennyiben a cionisták nem volnának jobb belátásra bírhatók és káros ténykedéseikkel az egyetemes érdekeket, továbbra is veszélyeztetnék, amint már mult évi beadványunkban is kértünk — ismételten felkérjük a Pesti Izraelita Hitközség érdemes elnökét, úgylis mint az Országos Iroda elnökét és a mélyen tisztelt Elöljáróságot arra, hogy:

143 Tiltakozott a razziaik ellen a Pesti Hitközség közgyűlése *Egyenlőség*, 1938. január 20. 13.

144 Fine 2012: 95–100.; Penslar 2013: 173–179.

145 Lásd bővebben Glässer – Zima 2015.

146 Válasz a Magyarságnak. *Egyenlőség*, 1938. október 27. 4.

147 Érdekességek a hétről. III. A mély szakadék. *Egyenlőség*, 1934. július 7. 3.

148 Fine 2012: 10–11.

149 A magyar zsidó frontharcosok tiltakozása a cionista mozgalom ellen. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 13.

megfelelően közzétett és terjesztett nyilatkozatban világosítsák fel az ország hivatalos köreit, valamint az ország egész közvéleményét, hogy a magyar zsidóság egyeteme a cionista mozgalmaktól távol áll és azokkal minden közösséget megtagad! Az általános helyzet ismeretében, nem tartjuk az időpontot alkalmasnak arra, hogy a képviselőtestület közgyűlése ma dr. Herzl Tivadar emlékének megörökítése tárgyában határozatot hozzon.”¹⁵⁰

– állt a nyilatkozatban.

A háborús hőskultusz és a háborús részvétel integrációs bizonyítékként történő használata a második zsidótörvény előtt is feltűnt Vázsonyi Vilmos fiának, a publicista jogász politikus Vázsonyi Jánosnak az egyik beszédében, amelyet *A Magyar Zsidók Lapja* is közölt.

„Ezeket megtagadja ez a javaslat, akár az Ismeretlen Katonát, akinek a sírját meg szokták koszorúzni aki, például lehet ismeretlen keresztény, ismeretlen keresztyén vagy zsidó magyar katona is. A Hősök szobrán mindenütt ott található a zsidó katonák neve is bevésve. Buchinger Manó: Majd kiradírozzák! Ezentúl ezek is idegen népcsoportbeliekké válnak.”¹⁵¹

A zsidó katonák esetében magának az „érvnek” a kontextusa változott meg. A kérdés ugyanis már nem az volt, hogy a nemzet részét képezik-e, hanem hogy a nemzettel szemben állnak, ami azon az axiómán nyugodott, hogy a nemzeten kívül állnak. A nemzettel való történelmi egybeforrottság így nem lehetett hatékony eszköze az apologetikus érvelésnek, csupán a közösség önmeghatározását erősíthette meg.

82 A felekezeti sajtódiskurzusok tanulsága ugyanakkor az is, hogy nincsenek tisztán merev modellekbe rendezhető szövegek, helyettük változó szándékok, üzenetek és tematizálások vannak, valamint ezekből eredő eltérő „arányú” vegyes érvelési módok lelhetők fel. Az orthodox izraelita sajtó egyik meghatározó publicistája, Korein Dezső például az előbbihez viszonyítva újszerű és sok tekintetben az előbbitől eltérő diskurzust képviselt: az első világháború után megerősödött keresztény és orthodox zsidó vallási reneszánszt vette alapul. Hangsúlyozta, hogy a polgári filantrópia és az egyistenhit az a közös alap, ami érvként állítható szembe keresztény-zsidó vonalon a náci embertelenségével és pogány voltával. Ennek háttérében a fővonalba került hizük hadosz állt. Abba a tendenciába illeszkedett, amelynek keretében az orthodox izraelita publicisztika reagált a keresztény vallási megújulás fővonalba kerülésére, így a nemzeti és a királyhű diskurzusokat kevésbé hangsúlyozta, de a társadalom felekezeti vezetőit autoritásként használta. Kossuth után az antiszemizmus elítélésben példaként a korábbi kiadásokhoz képest kibővített, részletező formában a katolikus hercegprímás és a Tiszántúli Református Egyházkerület jogász püspöke állt.

„...a keresztény egyházak fejedelmei úgy mint a multban, ma is bátran emelik fel tiltakozó szavukat az embertelenség és a faji örület romboló hadjárata ellen. Dr. Serédi Justinián, Magyarország hercegprímása 1934. okt. 7-én így nyilatkozott: »Mint a multban, úgy a jövőben is számíthat a zsidóság legnagyobb megbecsülésre és szeretetemre«. Dr. Balthazár Dezső ref. püspök a következőket írta: »Alig van nép, amely a válságoknak olyan hosszú sorát élte volna át, mint a zsidó nép. A fejsze sokszor irányzódott léte gyökerére és mégis megmaradt a kisarjadzásra elegendő

150 A magyar zsidó frontharcosok tiltakozása a cionista mozgalom ellen. *Egyenlőség*, 1938. január 27. 13.

151 Vázsonyi Vilmos arcképe egy lipcsei faji kézikönyvben. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. március 16. 5.

erő. A zsidó öntudata mindmégannyiszor megállta helyét, az élet próbáját». Már pedig keresztény polgártársainknak mégis csak egyházfejedelmek erkölcsi irányítása után kell haladni.¹⁵²

A materialista, szekuláris 19. századi világkép versengő haladáskonceptiói közül kinövő szociáldarvinizmus és faji tematizálás¹⁵³ ellenében a vallási érvelés, és az egyházfők zsidóság feletti premodern protektori szerepére visszautaló autoritás-felmutatás ugyanúgy a modernitás része, mint a „nemzeti” érvelés, csupán egy másik irányzat középrétegének válaszkísérlete.

A nemzethez tartozás kinyilvánítását és a faji kérdésfelvetés tudományos jellegének megingatását ötvözi egy másik példa: Vázsonyi Vilmos fiának korábban idézett beszéde. Vázsonyi János két hónappal a második zsidótörvény előtt egy német fajelméleti ideológiai kiadvány hibájával mutatott rá a faji érvelés áltudományosságára.

„Dr. Vázsonyi János képviselő az elmúlt héten nagyszabású beszédet mondott a képviselőházban. A fiatal politikusnak egyik legnagyobb sikere volt ez a közel kétórás hatalmas szónoklat, amely a maga nyugodt érvelésével, meleg hazafias szellemével, bátorságával és öntudatával általános nagy hatást keltett. Vázsonyi János beszédében végigvázolta a felekezetünket ért vádak és mindenütt az adatok tömegével szállt szembe a zsidóellenes gyűlölködés szellemével. Megkapóan szép volt a beszéd bevezető motívuma: [...] Nem akarok ez alkalommal külön szólni, apámról, Vázsonyi Vilmosról. T. Ház! Ha róla szólok, akkor csak sajnálatos, hogy azt kell mondanom nekem, mint Vázsonyi Vilmos fiának, hogy boldog vagyok, hogy mindezt már nem kell látnia és átélnie, nem kell csalódnia sok egykori barátjában, vagy gyenge lelki alkattal egykori hívében. Külön érdekessége volt, a beszédnek, amikor Vázsonyi János kezébe vett egy Lipcsében megjelent faj-teóriai kézikönyvet és a következőket mondta általános figyelem és derűtség között: A faj-teóriáról is beszélnek itt. Ha erre hivatkoznak, akkor méltóztassék megengedni, hogy én egy hivatalos német fajtanulmányt hozzak ide a Ház elé, amely 1927-ben jelen meg Lipcsében (vitéz Hertelendy Miklós: Idegen importeszmét hoz ide?!) Ha önnek szabad, nekem is szabad. 1927-ben jelent meg Lipcsében a Mannus-Bibliothek kiadásában, Leipzig, Verlag von Curt Kabitzsch. A könyv szerzője K. S. Wolff és a könyv címe: Rassenlehre neue Gedanken zur Anthropologie, Politik, Wirtschaft, Volkspflege und Ethik. Tudományosan tárgyalja a faj teóriát, a vér- és koponyaalkat szempontjából, kezdve a neandervölgyi embertől, végig megy az emberiség egész fejlődésén. [...] Végezetül Magyarországról is bemutat egyetlenegy típust, egy képet a táblázatban, mint a magyar árjatípusnak egyetlen megszemélyesítőjét. Én nem tehetek róla, ha ebből egy kontra Imrédy-féle önvallomás fog kijönni, mert ez az egyetlen kép, amely a könyvben van, a következő aláírást viseli: Ungarischer Staatsmann Arier mit starken hyperboreschen Einschlag, egy magyar államférfi, árja, erős, hyperborikus behatással és ez a kép véletlenül az én édesapámnak a képe. [...] Németországban igazán alaposan foglalkoznak vele. Tessék elképzelni, hogy akkor nálunk, ahol csak másolják, mennyire komolytalan...¹⁵⁴

– írta A Magyar Zsidók Lapja.

152 Korein 1937: 3–4.

153 Vö. Letenyei 2012: 36–58.

154 Vázsonyi Vilmos arcképe egy lipcsei faji kézikönyvben. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. március 16. 5.

A recepcióért küzdő fiatal neológ zsidó értelmiségi nemzedék egyik tagjának, Vázsonyi Vilmosnak arcképe a magyar árja megtestesítőjeként a faji tematizálás megbízhatatlanságát volt hivatott alátámasztani, az idézet ugyanakkor arra is utalt a magyar zsidó olvasók számára, hogy fajelmélet nem magyar sajátság, idegen, behozott eszme.

Az izraelita középrétegek világából származó Vázsonyi Jánost 1944-ben a Gestapo tartóztatta le és Dachauba deportálta. Felmerülhet a kérdés, hogy miért lényegesek – a végkifejlet ismeretében – a közösségek belső értelmezései. A jelenségek megértéséhez – s remélhető, hogy azt a fenti példák is bemutatták – akkor kerülhetünk közelebb, ha nem schützi értelemben vett idealizációk mentén vizsgáljuk a cselekvőket, hanem kontextusfüggő változó perspektívákban, társadalmi beágyazottságokban gondolkodunk. A zsidók többségi tematizálása időhöz, hatalmi konstellációhoz, meghatározó társadalmi diskurzushoz igazodva változott, ahogyan az apologetika is belső diskurzusokhoz igazodott. Nem lehet éles határvonalakat, váltási pontokat hozni vagy felmutatni a zsidókról folytatott megjavító és kiszorító beszédmódok között, a zsidóság esetében az ezekre adott reakciók, mint érvelési módok is összemosódtak. Az apologetika főként a hasznosság, integráltság, nemzet részeként történő önmeghatározás toposzai köré szerveződött. Ebben különböző szimbolikus politikai kultuszok jelentek meg együtt, többnyire a kiegyezés történelemszemléletét követve. Az első világháborús hőskultusz is ebbe illeszkedett bele, és nem volt független a németországi apologetikus gyakorlattól sem. A neológ publicisztikában a baloldali zsidók vádját a vallási közönnyel, a hitközséghez nem tartozó zsidók felmutatásával kezelték, nem pedig osztály- vagy réteghovatartozás kérdéseként, így a magyar zsidóság a felekezethez tartozó, a közösséghez kötődő zsidók összességéként került meghatározásra az izraelita publicisztikában. Az antiszemitizmusra adott felekezeti válaszok fontos tanulsága továbbá, hogy az apologetikus kiadványok a sajtó felől érthetőek meg, ugyanis azok a polémiák, amelyekre válaszul születtek, azok a sajtóban fogalmazódtak meg, és a kiadványok mögött is több esetben sajtókezdeményezések álltak kiadói vagy intézményi átfedéssel.

FORRÁSOK

Angyal Dávid 1971: *Emlékezések*, London

Dénes Zsófia 1980: *Élet helyett órák. Egy fejezet Ady életéből – Talán Hellász küldött. Kiadatlan levelek Ady Endréhez és más dokumentumok*, Budapest

Hegedüs Márton (szerk.) 1940: *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére*, Budapest

Frauhammer Krisztina 2022: *Eltűnt családok nyomában – a Holtzerek*. A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának kiállítása, (Szegedi Judaisztikai Közlemények 11.) Szeged

Korein Dezső 1935: *Mi az oka a zsidógyűlöletnek?* III. kiadás. A jólelkű keresztény közvélemény felvilágosítására, Budapest

Korein Dezső 1937: *Mi az oka a zsidógyűlöletnek?* XII. kiadás. A jólelkű keresztény közvélemény felvilágosítására, Budapest

Légrády Ottó 1931: *Justice for Hungary! The Cruel Errors of Trianon*, Third revised edition. Budapest

Lévai Jenő 1942: *...védelmünkben! Vezércikkek, tanulmányok, vitacikkek*, (Zsidó Magyarok Családi Könyvtára) Budapest

Vida Márton (szerk.) 1939: *Ítéletek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*, Budapest

Egyenlőség

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MILEV)

A Magyar Zsidók Lapja

Orthodox Zsidó Újság

Zsidó Híradó

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bellah, Robert N. 1992: *The Broken Covenant: American Civil Religion in Time of Trial*. Second edition, Chicago – London
- Bolgár Dániel 2022: A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlata. In: Bolgár Dániel – Koloh Gábor – Kulcsár Beáta (szerk.): *Hitel és hit. Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére*, Budapest, 187–201.
- Braham, Randolph L. 1997: *A népiértés politikája: a holocaust Magyarországon* 2. bőv. és átd. kiad. Budapest
- Dubin, Lois C. 2005: Enlightenment and emancipation. In: Nicholas de Lange – Miri Freud-Kandel (eds.): *Modern Judaism. An Oxford Guide*, Oxford, 29–41.
- Dubin, Lois C. 2014: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History*, 28. 51–81.
- Csendes Tünde 2022: Betekintés a két világháború közötti győri izraelita polgári életvilágba, *Targum* 2. (megjelenés előtt)
- Fényes Balázs 2012a: Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban. In: uő: „Őrizték meg őriztettem...” *Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*, Budapest, 7–41.
- Fényes Balázs 2012b: Zsidó apologetika – zsidó apologéták. Zsidó asszimilációs és disszimilációs stratégiák 19 – 20. századi magyarországi zsidó apologetikus írások tükrében. In: uő: „Őrizték meg őriztettem...” *Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*. Budapest, 177–206.
- 86 Fenyves Katalin 2016: Párhuzamos lojalitások. Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a magyarországi zsidó nyilvánosságban In: Glässer Norbert – Zima András – Nagyillés Anikó (szerk.): „A királyhűség jól bevált útján...” *Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*, Szeged, 133–146.
- Fine, David J. 2012: *Jewish Integration in the German Army in the First World War*. Berlin – Boston
- Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar 2005: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. Translated by Alan Crozier, foreworded by John Gills, New Brunswick, New Jersey, – London
- Furseth, Inger – Repstad, Pal 2006: *An Introduction to the Sociology of Religion. Classical and Contemporary Perspectives*, Berlington
- Geertz, Clifford 2001: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás, (Osiris könyvtár – Antropológia) Budapest
- Gerő András 1993: *Magyar polgárosodás*, Budapest
- Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*, Budapest
- Glässer Norbert 2016: A messiási kor előjelei? *Emlékeztető*, 3–4. 14–20.
- Glässer Norbert 2020: „Királyunkat kit Mózesként rendeltél...” *Királytisztelet, konfesszionizálódás és állampatriotizmus az izraelita felekezetei sajtójában 1944 előtt*, Budapest
- Glässer Norbert – Glässerné Nagyillés Anikó 2015: Izraelita első világháborús emlékműállítások

- és fogadtatásuk Szeged példáján. In: uő – uő (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*, (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50., MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 19.) Szeged. 103–118.
- Glässer Norbert – Zima András 2010: Változatlanág a változásban A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1–2. 35–62.
- Glässer Norbert – Zima András 2015: The emperor-king's Hungarian Maccabees. The components of Hungarian Jewish First World War propaganda. In: Z. Karvalics László (ed.): *Information History of the First World War*. Budapest, 149–168.
- Glässer Norbert – Zima András 2020: A revíziós propaganda zsidó alakváltozásai: Revíziós sajtópropaganda az izraelita felekezeti és mozgalmi lapokban a II. világháború idején. In: Sólyomfi Andrea Hanna – Virányi Péter (szerk.): *A propaganda propagandája*. Budapest, 222–236.
- Hankiss Elemér 1991: Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. [Első kiadás 1985. Budapest] Budapest, 64–90.
- Hase, Thomas 2001: *Zivilreligion. Religionswissenschaftliche Überlegungen zu einem theoretischen Konzept am Beispiel der USA*, Würzburg
- Hofer Tamás – Niedermüller Péter 1988: *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény*, (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 2.) Budapest
- Homoki-Nagy Mária 2018: „Az emancipációtól a recepcióig” A zsidók politikai és jogi egyenjogúsítása az egyházipolitikai küzdelmek között. In: Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció: integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából*, Pécs – Szeged, 31–54. 87
- Jakab Attila 2021: *Magyar és keresztényország. Keresztényfelekezetek és antiszemitizmus a Horthy-korszakban*. (Szociológiai dolgozatok 13.) Budapest (<https://mek.oszk.hu/22200/22299/22299.pdf> – utolsó letöltés: 2023. március 28).
- Jakab Attila 2022: „Az ország békéjét és nyugalját és biztonságát szolgálja” A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938-1942), Budapest
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2007: *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*, Szekszárd
- Kékesi Zoltán 2018: Tracing their Steps. Symbolic Topography and Anti-Jewish Politics in Budapest, *Yad Vashem Studies*, (46.) 2. 91–113.
- Klestenitz Tibor 2013: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon: 1896–1932*, Budapest
- Konrád Miklós 2016: Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre, *Századok*, (150.) 3. 631–665.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon a középkortól 1849-ig*, I. kötet. Pozsony
- Letenyei László 2012: *Kulturális antropológia*, Budapest
- Molnár Judit 2000: Mentésítési ügyek Szegeden. In: uő: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*, (Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1.) Szeged, 107–130.

Molnár Judit 2018: „Kesztyűs liberalizmus” helyett keresztény-nemzeti fajvédelem (1919–1944). In: uő (szerk.): *Emancipáció: integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából*, Pécs – Szeged, 153–186.

Nagyillés Anikó 2014: Heldenkult und das kollektive Gedächtniss. *Acta Ethnographica Hungarica*, (59.) 2. 457–465.

Panter, Sarah 2014: *Jüdische Erfahrungen und Loyalitätskonflikte im Ersten Weltkrieg*, (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beihefte 235), Göttingen

Penslar, Derek J. 2013: *Jews and the Military A History*, Princeton – Oxford

Ravitzky, Aviézer 1990: Kings and Laws in Late Medieval Jewish Thought: Nissim of Gerona vs. Isaac Abrabanel. In: Landman, Leo (ed.): *Scholars and Scholarship: The Interaction Between Judaism and Other Cultures*, New York, 67–90

Ravitzky, Aviézer 2011: *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben*, Pozsony

Rousseau, Jean-Jacques 1947: *Társadalmi szerződés*. 2. kiadás. Fordította és a bevezetést írta Radványi Zsigmond, Budapest

Rozenblit, Marsha L. 2001: *Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I*, Oxford

Seltmann Rezső 1929: Fábrián Béla. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*, Budapest, 252.

Scheider, Rolf 1987: *Civil Religion. Die religiöse Dimension der politischen Kultur*, Gütersloh

88

Stollberg-Rilinger, Barbara 2013: *Rituale*, (Historische Einführungen – Band 16) Frankfurt – New York

Schweitzer Gábor 2009: A „királyi” tanítvány: Angyal Dávid történeti előadásai Habsburg Ottonnak (1929–1930). In: Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor (szerk.): *A konzervatív kortárs: tanulmányok Angyal Dávidról*, Budapest, 205–210.

Toronyi Zsuzsanna 2022: A múltat végképp eltörölni... Leltárkönyv és identitás, *Targum* 1. 133–151.

Varga Bálint 2017: *Árpád a város fölött – Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*, Budapest

Viczián János 2002: *Magyar Katolikus Lexikon*, VII. kötet. Budapest. 420–421.

Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*, Második, bővített kiadás. Pozsony

Zima András 2008: Zsidó történelemszemlélet, kollektív tudat, kulturális emlékezet a 19–20. század fordulóján, Magyarországon, In: Schőner Alfréd (szerk.): *OR-ZSE Évkönyv 2004–2007*. Budapest, 585–608.

Zombory Máté 2018: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk*, 2. 197–236.